

Ruimte voor Architectuur

Nota architectuurbeleid

91-233b

CIP-GEGEVENS
KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Ruimte

Ruimte voor architectuur: Nota
architectuurbeleid van de ministeries van
WVC en VROM. 's-Gravenhage: Sdu
Uitgeverij Plantijnstraat; Rijswijk:
Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid
en Cultuur; 's-Gravenhage: Ministerie van
Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en
Milieubeheer.

ISBN 90-399-0025-6

Trefw.: bouwkunst; Nederland; over-
heidsbeleid.

Auteursrecht voorbehouden.

© SDU Uitgeverij Plantijnstraat 1991

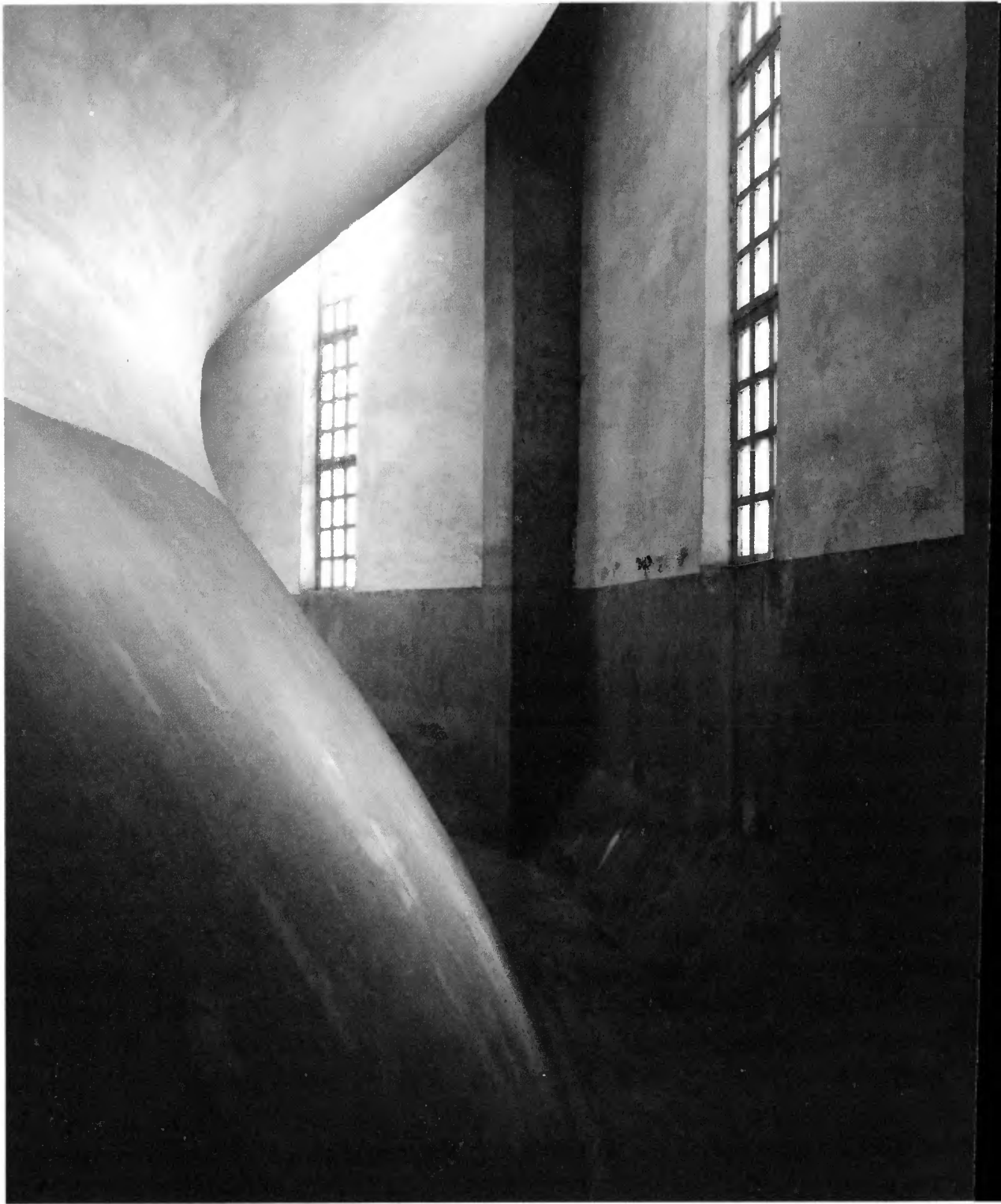
Alle rechten voorbehouden. Niets uit
deze uitgave mag openbaar worden
gemaakt of verveelvoudigd, opgeslagen in
een data verwerkend systeem of uit-
gezonden in enige vorm door middel van
druk, fotocopie, microfilm of op welke
andere wijze dan ook zonder vooraf-
gaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

Ruimte voor Architectuur

Nota architectuurbeleid

Voorwoord

Het bouwen is een creatief proces waarbij veel belangen in het geding zijn. Dit geldt ook voor de inrichting van stedelijke en landelijke gebieden. Wil betekenisvolle architectuur en stedenbouw kunnen ontstaan dan is een permanente inspanning nodig van een ieder die betrokken is bij het ontwerp- en bouwproces. Het spreekt vanzelf dat de rijksoverheid hierbij een rol kan spelen. Onder meer door het bevorderen van een gunstig architectuurklimaat en wanneer er sprake is van een rechtstreekse betrokkenheid bij bouwactiviteiten.

Daarom namen wij bij het aantreden van dit Kabinet graag het initiatief van onze voorgangers over om de samenhang te versterken tussen het bouw- en cultuurbeleid. Verdere uitwerking van dit initiatief heeft geleid tot de voorliggende nota. Het uitbrengen van deze eerste nota over het architectuurbeleid van de rijksoverheid ontleent zijn betekenis aan het publieke belang van een goede vormgeving van onze gebouwde omgeving. Met de 'gebouwde cultuur' heeft immers iedereen dagelijks te maken.

De voorbereiding van de nota 'Ruimte voor Architectuur' is begeleid door een commissie van deskundigen onder voorzitterschap van dr.ir. W.F. Schut. Wij zijn de commissie erkentelijk voor de inbreng die zij heeft gehad vanuit de praktijk van de architectuur en het bouwen.

drs. H. d'Ancona
Minister van Welzijn,
Volksgezondheid en Cultuur

J.G.M. Alders
Minister van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

Inhoud

1. Inleiding

1.1. Doelstelling	13
1.2. Achtergronden van de doelstelling	13
1.3. Afbakening beleidsterrein	14
1.4. Architectonische kwaliteit	15
1.5. De positie van de overheid	18
1.6. Oriëntatie beleidsterrein	20

2. Het architectuurbeleid van de rijksoverheid in het verleden

2.1. Inleiding	24
2.2. De voorgeschiedenis	24
2.3. De rijksoverheid en het naoorlogse bouwen	26
2.4. Bouwen voor welvarend Nederland	37
2.5. Tenslotte	42

3. Huidig beleid van de rijksoverheid

3.1. Rollen rijksoverheid	47
3.2. Beleid van VROM	49
3.2.1. VROM als opdrachtgever	50
3.2.2. VROM als subsidiënt/financier	52
3.2.3. Stimulerend en ondersteunend beleid VROM	52
3.2.4. VROM als wet- en regelgever	54
3.3. Beleid van WVC	55
3.3.1. Stimulerend en ondersteunend beleid WVC	57
3.3.2. WVC als subsidiënt/financier	59
3.3.3. WVC als wet- en regelgever	61
3.4. Overige departementen	61
3.4.1. Onderwijs en Wetenschappen	62
3.4.2. Buitenlandse Zaken	64
3.4.3. Verkeer en Waterstaat	65
3.4.4. Defensie	66
3.4.5. Economische Zaken	66
3.4.6. Landbouw, Natuurbeheer en Visserij	67
3.5. Regelgeving uit Brussel	68

4. Verkenningen

4.1. Maatschappelijke ontwikkelingen	73
4.2. De architectuur van de gebouwde omgeving	80
4.2.1. Ontwikkeling gebouwde omgeving	80
4.2.2. De ontwerpdiscipline	91
4.2.3. Het bouwproces	93

5. Nieuw beleid

5.1. Van verkenningen naar beleid	109
5.2. Beleidsvoornemens	114
5.2.1 Directe invloed rijksoverheid	114
5.2.2 Architectuurklimaat	118
5.2.3 Onderwijs	127
5.2.4 Internationalisering	130

Bijlagen

1. De komende bouw- en ontwerpogave	137
1.1. Investerings in de gebouwde omgeving	137
1.2. De komende bouwopgave	137
1.3. De komende ontwerpogave	138
1.4. Conclusies	139
2. Architectuurbeleid van lagere overheden	142
2.1. Gemeentelijk architectuurbeleid	142
2.2. Van welstandstoezicht tot welstandszorg	145
2.3. Provincie en architectuurbeleid	150
3. Kwaliteit in verband met milieu en gezondheid	156
3.1. Architectonische kwaliteit en milieu	156
3.2. 'Sick Building Syndrome' of 'Healthy Buildings'	158
3.3. Architectuur en arbeidsomstandigheden op de bouwplaats	160
4. De architect als ondernemer	164
4.1. Huidige situatie	164
4.2. De toekomst	164

Samenvatting	173
---------------------	-----

Financiering nieuw beleid	179
Verricht onderzoek in het kader van de nota	182

Foto: Cary Markerink

de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* een vijftal basisvoorwaarden, waaronder een goed onderhouden fysieke omgeving en ruimtelijke verscheidenheid, die een rechtstreeks verband hebben met architectonische kwaliteit. Ook in andere beleidsnota's van het ministerie van VROM is kwaliteitsbevordering een belangrijke doelstelling, bijvoorbeeld in de *Nota volkshuisvesting in de jaren negentig* (1989) en het *Rijkshuisvestingsplan* (1988).

De *Notitie cultuurbeleid* van het ministerie van WVC bevat onder meer passages over de rol van de overheid op het culturele terrein. 'Een bloeiend artistiek en cultureel leven is voor individuele leden van een samenleving, voor de samenleving als geheel en ook voor een land van grote betekenis. Het is bijna algemeen aanvaard dat de voorwaardenscheppende rol van een overheid daarbij niet gemist kan worden, omdat het regulerende vermogen van de vrije markt op dit punt niet toereikend is.' In het *Plan voor het kunstenbeleid* (1988) staat kwaliteitsbevordering eveneens centraal.

1.3. Afbakening beleidsterrein

In Nederland is bijna geen plek te vinden of de hand van de mens is daarin te herkennen. Dit geldt voor stedelijke en voor landelijke gebieden. Niet alleen de bebouwing in steden en dorpen, maar ook dijken, wegen, groenvoorzieningen, waterwerken, zelfs vele bossen en andere natuurgebieden ontstonden immers door een menselijke ingreep en zijn meestal het resultaat van een weloverwogen ontwerp. Dit geldt zeker ook voor het interieur van gebouwen en voor gebruiksvorwerpen.

Theoretisch zou voor dit hele complex samengestelde terrein van de meest uiteenlopende voorzieningen het begrip architectonische kwaliteit van toepassing kunnen zijn. Zo wordt bij de inrichting van het landschap ook over landschapsarchitectuur gesproken. Het is evident dat alleen al om praktische redenen het beleidsterrein van deze (eerste) Nota architectuurbeleid beperkt moet worden.

In deze nota staat 'de architectuur van de gebouwde omgeving' centraal, met de (ver)nieuwbouw als voornaamste invalshoek. Meer expliciet geformuleerd: het exterieur van het gebouwde en zijn omgeving, en alleen in structureel constructieve zin het interieur van het gebouwde. Ook het omgaan met de bestaande gebouwde omgeving, de instandhouding en de inpassing van nieuwbouw in een bestaande context zal aan de orde komen. Het gaat bij deze nota dus om meer dan het enkelvoudige bouwwerk; ook de zogenoemde micro-stedebouwkundige aspecten komen aan bod. Bij de bepaling van het beleidsterrein was de wijze waarop de gebruiker zijn directe omgeving beleeft het uitgangspunt.

Het gekozen beleidsterrein sluit aan bij het begrip 'dagelijkse leefomgeving' (dalo), zoals dat in de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* wordt gebruikt. Een bewuste beleving van een aansprekende wereld van alledag zou een vertaling kunnen zijn van dit begrip voor deze Nota architectuurbeleid. De macro-stedebouw en de planologie zijn hier primair geen onderwerp van beleid. Dit geldt ook voor de 'aankleding' van het interieur, die beschouwd wordt als het domein van de vormgeving in engere zin. Voor dit beleidsgebied is door de minister van

WVC de *Concept beleidsnota vormgeving* uitgebracht.

In deze Nota architectuurbeleid wordt de ontwerper meestal betiteld als 'architect'. Volgens de begrenzing van het beleidsterrein kan daaronder in voorkomende gevallen dus ook een interieurarchitect, een landschapsarchitect of een stedebouwer worden verstaan.

1.4. Architectonische kwaliteit

Het architectuurbeleid is erop gericht gunstige voorwaarden te scheppen voor de totstandkoming van architectonische kwaliteit. Daarbij dienen zich een paar vragen aan. Wat kan onder architectonische kwaliteit worden verstaan? Kan de overheid¹ daarover een standpunt hebben? Hoe kan de overheid stimuleren dat er meer ruimte komt voor architectonische kwaliteit?

¹ Waar in deze paragraaf de term overheid wordt gebruikt, slaat dat eerst en vooral op de rijksoverheid.

Criteria voor architectonische kwaliteit

Kwaliteit is slechts een hoedanigheid. Over het algemeen wordt het woord echter gebruikt in de zin van goede kwaliteit, ook in deze nota. De overheid vindt het haar taak een zodanig bouw- en cultuurbeleid te voeren dat er architectonische kwaliteit tot stand komt. Dat impliceert niet dat architectonische kwaliteit een absolute, ondubbelzinnige grootheid is. Het is een doel dat wellicht nooit geheel wordt bereikt. Architectonische kwaliteit is in die zin vergelijkbaar met het waarheidsbegrip in de wetenschap. De absolute waarheid komt misschien nooit aan het licht, maar door ernaar te streven komt zij hopelijk dichterbij. Over het begrip architectonische kwaliteit bestaan verschillende opvattingen. Oordelen over architectonische kwaliteit lopen uiteen al naar gelang de positie, de ervaring en de kennis van de beoordelaar. Toch kan een kwaliteitsoordeel op enkele vaste elementen worden gebaseerd.

Deze elementen zijn:

- **De gebruikswaarde**
In hoeverre beantwoordt een gebouw of een ruimte op een efficiënte wijze aan de gewenste gebruiksmogelijkheden? Voldoet het gebouwde en de inrichting van zijn omgeving aan de beoogde bestemming?
- **De culturele waarde**
Dit begrip duidt op criteria als oorspronkelijkheid, vaktechnisch kunnen, zeggingskracht, de relatie met de omgeving en de cultuurhistorische factor. De culturele waarde verwijst naar de vormkwaliteit en de belevingswaarde.
- **De toekomstwaarde**
Dit betreft de duurzaamheid van het bouwwerk en de omgeving, waaronder geschiktheid voor andere bestemmingen (flexibiliteit) en de waarde in de tijd (het cultuurhistorisch kwaliteitsbehoud). Toekomstwaarde kan ook worden opgevat als een afgeleide of resultante van gebruiks- en culturele waarde.

siveert de sensibiteit.' De architect en de stedebouwer staan niet voor de opgave iets te ontwerpen dat uitsluitend rekening houdt met de gebruikseisen. Architectuur als culturele expressie stijgt daarboven uit. Het is een stellingname, een oriëntatiepunt voor het waarnemen, denken en voelen van mensen.

Volgens de *Notitie cultuurbeleid* (1985) berust kwaliteit op originaliteit, vakmanschap en zeggingskracht. De waarde van de architectuur als cultuurgoed wordt ook wel gekenschetst met de uitspraak dat een gebouw een verhaal moet vertellen of een mening moet vertolken. Het architectonische ontwerp kan nieuwe maatschappelijke stromingen symboliseren, of een discussie aangaan met traditionele oplossingen, met het eigen oeuvre van de ontwerper of met bepaalde stijlvormen. Het architectonisch ontwerp reikt in deze culturele context verder dan de specifieke behoefte die aan het project ten grondslag heeft gelegen. Deze algemene culturele waarden zijn niet, zoals functionele kwaliteit, door kwantitatieve eisen te reguleren. De culturele waarde van het bouwen kan wél worden gestimuleerd door de kwalitatieve beoordelingen van commissies van deskundigen (welstandcommissies, wedstrijdjury's) of door het stellen van organisatorische voorwaarden bij de opdrachtverlening.

De toekomstwaarde

Toekomstwaarde is het derde element in de bovenstaande omschrijving van 'kwaliteit'. Dit begrip verwijst naar de tijdfactor bij de beoordeling van architectonische kwaliteit. Uit economische overwegingen is kwaliteitsbehoud vereist: het gaat immers om investeringsgoederen met een lange levensduur.

De toekomstwaarde is deels afgeleid van de duurzaamheid van bouwwerken (gebruikte materialen en constructie). In dit opzicht is er een directe relatie met functionele kwaliteit. In het Rijkshuisvestingsplan wordt toekomstwaarde dan ook onder de noemer van functionele kwaliteit gerangschikt. Maar ook als geen voortijdig verval dreigt, kunnen de gebruiksmogelijkheden beperkt zijn. Het gebouw kan dermate detoneren dat de waarde voor toekomstige generaties twijfelachtig is. Toekomstwaarde verwijst dus naar de toekomstige gebruikswaarde én naar de toekomstige culturele waarde.

De criteria voor toekomstige gebruikswaarde hebben vooral te maken met de geschiktheid voor andere bestemmingen (flexibiliteit). Er zijn veel voorbeelden van gebouwen die, ondanks het aanvankelijk hoge kwaliteitsniveau, later onpraktisch bleken te zijn. In sommige gevallen is het hele idee zelfs al verouderd voordat het gebouw wordt gebruikt. Anderzijds kan een gebouw de tand des tijds trotseren wanneer het ook voor toekomstige generaties boeiend en bruikbaar is. Uit cultureel oogpunt is de toekomstwaarde moeilijk aan te geven. Pas na verloop van tijd ontstaat consensus over wat waarde heeft. Bovendien is in de recente geschiedenis sprake van elkaar snel opvolgende stromingen in de architectuur. Het bepalen van kwaliteit op langere termijn noopt dan ook tot omzichtigheid. De toekomstwaarde van architectonische prestaties verdient de aandacht van de overheid omdat het zeer bestendige en invloedrijke cultuuruitingen zijn. Men kan een gebouw niet opbergen als een schilderij. Een gebouw staat jaren en soms eeuwen. De architectuur is een cultuuruiting waar iedere Nederlander gewild en ongewild mee wordt geconfronteerd.

Architectonische kwaliteit: een integraal concept

In deze nota wordt uitgegaan van architectonische kwaliteit in brede zin. Dit houdt in dat ook de relatie met de directe omgeving en openbare ruimten een kwaliteitselement is. In inhoudelijk opzicht is het kwaliteitsbegrip integraal. Richtsnoer voor beleid is dat bij de totstandkoming, het beheer en de verbouwing of sloop van bouwwerken met alle drie aspecten rekening wordt gehouden. Deze keuze vloeit voort uit de positie van de overheid, maar impliceert niet dat er geen andere interpretaties mogelijk zijn. Sommige architecten en architectuurcritici huldigen de opvatting dat bij architectonische kwaliteit hoofdzakelijk het culturele aspect aan de orde is.

Architectonische kwaliteit in de hier gebruikte betekenis kan op verschillende niveaus gehanteerd worden: het afdak van een fietsenhok en de kathedraal van Lincoln² kunnen architectonische kwaliteit hebben. Bij vergelijkende kwaliteitsbeoordelingen kan worden uitgegaan van de schaal en onderlinge vergelijkbaarheid van objecten.

Het begrip architectonische kwaliteit is dus niet alleen toepasbaar voor zogeheten 'toparchitectuur' (de architectuur met een grote A). Kwaliteitseisen beperken zich evenmin tot een bepaalde regio, bepaalde ontwerpers of een bepaald type gebouwen.

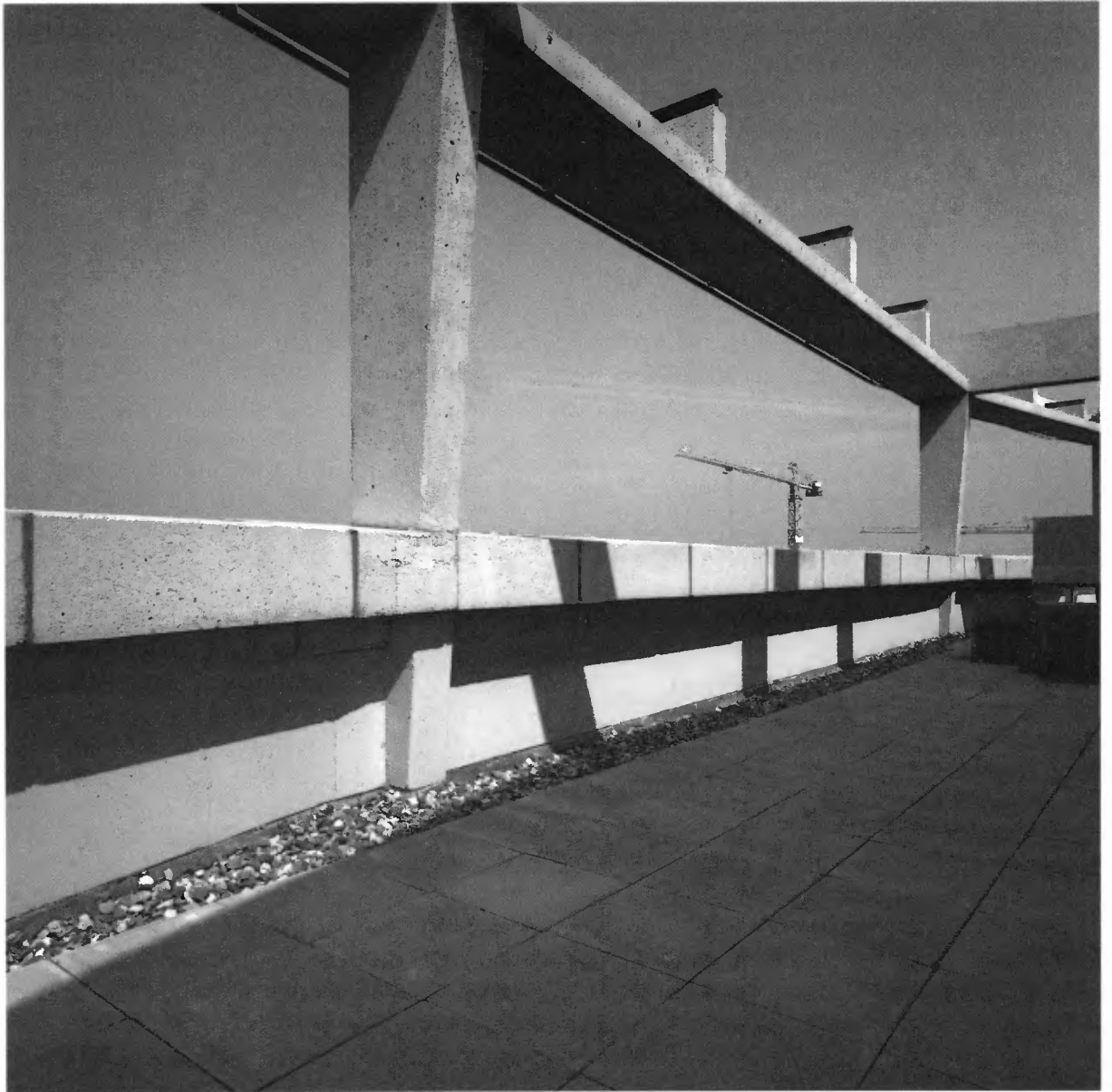
In de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* wordt het begrip ruimtelijke kwaliteit gebruikt. Naast de gebruikswaarde en de toekomstwaarde is de belevingswaarde in die begripsbepaling het derde element. Architectonische kwaliteit, zoals in deze nota opgevat, stelt als derde element de culturele waarde in plaats van de belevingswaarde. Belevingswaarde heeft vooral te maken met receptiviteit. Er wordt uitgegaan van de gebruiker en het nu. Culturele waarde is een breder begrip dat ook verwijst naar de historische factor en het gedachtengoed van de ontwerpers van de gebouwde omgeving.

1.5. De positie van de overheid

Een oordeel over architectuur hangt sterk samen met de positie van de beoordeelaar en zijn functie bij de feitelijke totstandkoming van gebouwen. Op welke fase van het bouwproces richt hij zich? In welke hoedanigheid en met welk doel? In het ontwerp- en bouwproces zijn er verschillende momenten waarop een oordeel inzake de architectuur het verdere verloop bepaalt. Een opdrachtgever geeft de voorkeur aan een bepaalde architect. Uit verschillende schetsontwerpen wordt één onderwerp uitgewerkt. Tijdens het gehele bouwproces wordt getoetst of de architect voldoet aan de toegezegde prestatie. Na oplevering vindt er een evaluatie plaats en komt vast te staan of het gebouwde voldoet aan het beoogde gebruik. Deze voorbeelden betreffen vooral de beroepsmatige beoordeling van afzonderlijke opdrachten.

Het architectonisch oordeel heeft echter ook een algemener karakter. Als raadgeving of richtlijn voor ontwerpers zijn er handleidingen die naar vorm en functie aangeven wat kwaliteit is en hoe die te bereiken valt. Het architectonisch oordeel heeft ook een onderscheidende, sociale functie binnen de vakgemeen-

2 In zijn boek over de Europese architectuur vertolkt Pevsner een andere opvatting getuige de openingszin: 'Een fietsenafdak is een bouwsel, de kathedraal van Lincoln is een voortbrengsel van architectuur. Vrijwel alles dat voldoende ruimte omvat voor een mens, om zich in te bewegen, is een gebouw; de aanduiding architectuur slaat alleen op gebouwen die ontworpen zijn onder meer met een esthetische doelstelling.'

Eind jaren dertig boog een staatscommissie (genoemd naar haar voorzitter K.J. Frederiks) zich over de wijze waarop in de Woningwet de relatie geregeld moest worden tussen stedenbouw en volkshuisvesting. In de rapportage (die uitkwam op 10 mei 1940) werd gewezen op de dringende noodzaak om ook op nationaal niveau te komen tot coördinatie en een verantwoorde afweging van de belangen die een beroep doen op het gebruik van de bodem. Om deze nationale planning organisatorisch gestalte te geven werd in 1941 de Rijksdienst voor het Nationale Plan gevormd, de voorloper van de huidige Rijksplanologische Dienst.

In de loop van de twintigste eeuw is het aanzien van het beroep van architect verhoogd door professionalisering en verbetering van de opleiding. Dat gebeurde door een combinatie van organisatie in eigen kring en steun van de overheid. Verhoging van de kwaliteit van de vakgemeenschap was immers mede afhankelijk van het (door de staat betaalde) onderwijs.

Hoewel uit het bovenstaande duidelijk is dat de geschiedenis van het rijksbeleid ten aanzien van de architectuur niet in 1945 begint, is er toch wel aanleiding het accent in deze historische verkenning te leggen op de naoorlogse periode. Het einde van de oorlog was het begin van een nieuwe fase in de ontwikkeling van het bouwen. De produktiewijze en de vormgeving veranderden en de schaal waarop de bouwproductie plaatsvond was ongekend. Verder is bekendheid met de naoorlogse periode vooral ook belangrijk om het huidige en voorgenoemde architectuurbeleid reliëf te geven.

2.3. De rijksoverheid en het naoorlogse bouwen

De periode tot 1965

Al tijdens de Duitse bezetting was een begin gemaakt met de wederopbouw onder leiding van de algemeen gemachtigde dr. ir. J.A. Ringers². Hij verstrekte opdrachten voor wederopbouwplannen en was belast met de beoordeling van de plannen. Ringers installeerde zeven gewestelijke architectencommissies die tot taak hadden de architecten uit te kiezen die geschikt waren voor de wederopbouw. Alleen zij konden opdrachten krijgen in het kader van de wederopbouw. Bij de uitwerking van de plannen werd de relatie tussen stedenbouw en architectuur en de coördinatie van de architectonische deelopdrachten toevertrouwd aan een supervisor. In de regel benoemde Ringers de stedenbouwkundig ontwerper van het wederopbouwplan tot supervisor. Het was de bedoeling om op die manier, in de woorden van Ringers, te waarborgen dat 'voor het verloren gegane iets beters en schoners in de plaats zal treden.'³ De prioriteit lag in de eerste naoorlogse jaren bij bedrijfsgebouwen voor landbouw en industrie. Op de tweede plaats kwam de woningbouw, terwijl de huisvesting van overheidsdiensten pas later aan de orde kwam. In 1945 zag de toekomst er ongunstig uit: de infrastructuur was grotendeels verwoest en de wederopbouw verliep moeizaam door schaarste aan grondstoffen, vakbekwame arbeidskrachten en deviezen. De centrale overheid zag zich genoodzaakt om bouwactiviteiten strak te reguleren. Dit overheidsingrijpen hield verband met de rantsoenering, maar ook het streven naar ordening speelde een rol. De herinnering aan de massale werkloosheid van de jaren dertig lag nog vers

2

De beschrijving van de organisatie van de wederopbouw is onder meer ontleend aan: H.T. Siraa, *Een miljoen nieuwe woningen: de rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*, 's-Gravenhage, 1989.

3

Het eerste naoorlogse nummer van het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*.

regelingen na 1948 dan ook niet meer als voorwaarde opgenomen.

Het streven naar kwaliteit in de woningbouw kwam ook verder tot uiting in de combinatie van kennisoverdracht en normering die later bekend zou worden als 'Voorschriften en Wenken'. Al voor de oorlog had de centrale overheid publikaties verspreid waarin werd aangegeven welke woningtypes mogelijk waren binnen de eisen van het subsidiestelsel. In 1946 en 1947 verschenen de 'Voorlopige wenken' voor eengezins- en meergezinshuizen. In 1951 werden de 'Voorschriften en Wenken' van kracht. De voorschriften hadden vooral betrekking op de elementaire voorzieningen in de woning en de inhoud en oppervlakten van de vertrekken. De wenken dienden als algemene richtlijn voor het ontwerp en betreffen de vorm, de indeling en de constructie van de woning. Nadat tussen 1953 en 1962 een serie studies was gewijd aan de 'functionele grondslagen van de woning', werd het zo verkregen inzicht in 1965 verwerkt tot een nieuwe versie van de 'Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen' (waarop ook de Vereniging van Nederlandse Gemeenten met een aangepaste versie van de Modelbouwverordening kwam).

Het rijksbeleid gericht op modernere produktiemethoden en standaardisering in de bouw was niet te rijmen met de diversiteit in lokale regelgeving. Sinds de invoering van de Woningwet was gewerkt met een stelsel van bouwvergunningen, waarbij het gemeentebestuur tot taak had bouwplannen te toetsen aan de plaatselijke bouwverordening. Aanvankelijk waren in deze verordeningen allerlei streektradities terug te vinden. Om het mogelijk te maken dat in het hele land dezelfde bouwtechnieken werden toegepast, stimuleerde het Rijk ook de standaardisering van gemeentelijke regels. Hiertoe werd in 1949 de commissie-Mazure ingesteld, die in haar rapportage van 1952 een model-bouwverordening opnam.

Het welstandstoezicht

In grote lijnen was de zorg voor de architectonische kwaliteit aan de architecten toevertrouwd. Dat gold zeker voor de bouwproductie waarbij het Rijk noch als subsidiegever noch als opdrachtgever betrokken was. De zorg voor de vormgeving moest in dat geval komen van het welstandstoezicht dat zich in de eerste decennia van deze eeuw uit initiatieven van architecten en lokale (of provinciale) bestuurders had ontwikkeld.¹⁰ In de jaren na de oorlog gingen diverse staatscommissies ervan uit dat welstandsbepalingen deel moesten uitmaken van de gemeentelijke bouwvoorschriften¹¹, maar er waren ook weerstanden. De som van alle kwaliteitsbevorderende regels werd soms als een keurslijf ervaren. Minister J. in 't Veld erkende dat 'een te gedetailleerd (stedebouwkundig) plan, nog overkoepeld door welstandstoezicht en supervisor' kon leiden tot onbehagen over een al te sterke vrijheidsbeperking voor de architect¹². Dat was echter geen aanleiding om deze instrumenten los te laten. In 1956 onderschreef minister H.B.J. Witte (Wederopbouw en Volkshuisvesting) het belang van welstandstoezicht. Het was immers nodig bij het bouwen 'een zekere zorgvuldigheid in acht te nemen, om te voorkomen dat een onverzorgd en chaotisch totaalbeeld ontstaat.' Daarbij wees de minister er echter op dat de rijksoverheid zich terughoudend opstelt op het gebied van kwalitatieve waarderings¹³. De toenmalige directeur-generaal van de Volkshuisvesting H.M. Buskens gaf, ook in 1956, te kennen dat in het welstands-

10

Op. cit.

11

De commissie-Van den Bergh (1950), de commissie-Mazure (1952).

12

Het Vrije Volk, 10 oktober 1950.

13

In het voorwoord bij een speciaal nummer van het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* gewijd aan het jubilerende welstandstoezicht, 1956, p. 73 e.v..

toezicht in de loop van de twintigste eeuw een zekere consensus was ontstaan waardoor het toezicht objectiever werd. Daarbij kreeg volgens Buskens de plaats van ieder bouwwerk in het stedenbouwkundige geheel de nodige aandacht. In deze visie kon de rijksoverheid met een gerust geweten de zorg voor architectonische kwaliteit delegeren aan de plaatselijke schoonheidscommissies. In 1962 werd dit formeel geregeld: artikel 85 van de nieuwe Woningwet gaf aan dat de gemeenteraad zich door een deskundig college laat adviseren bij de toepassing van voorschriften in de bouwverordening die betrekking hebben op het uiterlijk van gebouwen.

De monumentenzorg

De wederopbouw bracht naast nieuwbouw ook herstel van de oorlogsschade en in dat verband kwam ook monumentenzorg aan de orde. De eerste wettelijke regeling tot bescherming van bouwkundige monumenten dateert uit 1940 toen de opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, generaal Winkelman, besloot dat als zodanig aangemerkte monumenten niet mochten worden gesloopt of veranderd dan na voorafgaande toestemming van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.¹⁴ Na de bevrijding handhaafde de regering deze bepaling totdat in 1950 de Tijdelijke Wet monumentenzorg van kracht werd, waarin de verantwoordelijkheid werd gelegd bij de minister van OKW. Een vaste wettelijke basis voor de monumentenzorg kwam maar geleidelijk tot stand. Nadat een ontwerp-Monumentenwet in 1955 aan de Staten-Generaal was aangeboden, werd uiteindelijk in 1961 de Monumentenwet vastgesteld. Complementair aan deze wettelijke bescherming was het beschikbaar stellen van restauratiesubsidies, want het verbieden van sloop was niet voldoende. Om bouwkundige monumenten daadwerkelijk in stand te houden, moesten middelen worden gevonden om particuliere initiatiefnemers te interesseren voor restauraties. Vooral voor het behoud van talrijke kleinere monumenten die zich lenen voor een woonfunctie is samenwerking tussen overheid en particulieren van groot belang geweest.

Tot in de jaren zestig richtte de aandacht zich hoofdzakelijk op individuele gebouwen en ensembles van gebouwen die waren gebouwd voor ongeveer 1850. Daarna, onder invloed van de Monumentenwet (1961) en de Wet op de ruimtelijke ordening (1965), splitste de aandacht zich in een bouwkundige component (de monumenten) en een stedenbouwkundige (de stads- en dorpsgezichten). Nadat in eerste instantie alleen landelijke nederzettingen waren voorgedragen voor bescherming werd in de jaren zeventig een begin gemaakt met de inventarisatie van stedelijke kernen. Vanaf het midden van de jaren zeventig zijn in een hoog tempo vrijwel alle historische binnensteden onder het regime van de Monumentenwet gebracht. Daarbij is voorrang gegeven aan het herstel van de woonfunctie.

Uniformiteit bebouwing

Toen er tijdens de oorlog werd nagedacht over de herbouw van Rotterdam waren de projecten voor sociale woningbouw uit de jaren dertig een voorbeeld dat men niet wilde herhalen. Zo 'dodelijk eenvormig' en 'middelmatig' zou de naoorlogse produktie niet moeten worden. Na de bevrijding was er echter al snel kritiek op de geringe esthetische waarde van de nieuwe gebouwen. Al in het begin van de

¹⁴ J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, Den Haag, 1975.

de bouwmethode. Ook de klassentegenstellingen namen af. Steeds meer Nederlanders traden toe tot het brede maatschappelijke midden waar huisvestingsvormen weinig uiteenlopen. Dit werd door architecten niet algemeen als verschraling gezien, integendeel. Sommigen van hen hadden jaren gewerkt aan de ontwikkeling van universele woningen voor een samenleving waarin sociale verschillen niet tot uiting zouden komen in de huisvesting.

Het Rijk als opdrachtgever

Het Rijk was niet alleen via de randvoorwaarden betrokken bij de bouw. Er waren ook bouwprojecten waarbij het Rijk direct invloed had op de architectonische kwaliteit. In 1947 gaf directeur-generaal C.T.C. Heijning van de Rijksgebouwendienst aan welke plaatsbepaling het Rijk toen koos als opdrachtgever. Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van zijn dienst stelde hij: 'Het zou een zeer onjuist beeld geven van de taak van de Rijksgebouwendienst, indien ik alleen uw aandacht vroeg voor de doelmatigheid en zuinigheid bij het bouwen en verzorgen van rijksgebouwen. De Dienst heeft ook een uitgesproken culturele taak, het scheppen van nieuwe architectonische schoonheid en het liefdevol verzorgen van het belangrijke bezit van talrijke waardevolle gebouwen. Is de Rijksgebouwendienst tegenover zijn opdrachtgevers in de eerste plaats verantwoordelijk voor doelmatigheid en economie, de verantwoordelijkheid voor zijn culturele taak draagt de Dienst tegenover de gehele Nederlandse gemeenschap.'¹⁷ In 1946 bleek uit de benoeming van G. Friedhoff tot rijksbouwmeester dat het Rijk zich traditionalistisch bleef opstellen op het gebied van architectonische schoonheid. Tot het eind van de jaren zestig kwam hierin geen verandering.

In de jaren vijftig groeide de bouwproductie van de Rijksgebouwendienst zo sterk dat de noodzaak ontstond om particuliere architecten opdrachten te verstrekken. Vanuit deze als tijdelijk bedoelde maatregel groeide de situatie dat het grootste deel van de nieuwbouw door de Rijksgebouwendienst wordt verzorgd door externe architecten. Sinds 1957, bij het aantreden van J.J.M. Vegter als rijksbouwmeester, is deze functie ook formeel meer gericht op het selecteren en begeleiden van externe architecten en op beleidsadvisering.

In deze periode ontwikkelde de bouwstijl van rijksgebouwen zich meer en meer tot een moderne variant van de 'Delftse School'. Met het aantreden van W.G. Quist in 1974 volgde een definitieve erkenning van de verworvenheden van de moderne architectuur en met name het functionalisme. Dit leidde tot een wezenlijk ander accent in architectenkeuze; het streven naar een - wat wel genoemd wordt - 'humane beeldende logica' kwam meer tot zijn recht. Tevens startte Quist de discussie over de betekenis van hedendaagse architectuur voor monumenten. Architect Tj. Dijkstra (rijksbouwmeester van 1979 tot 1986) breidde dit uit tot een integraal beleid voor de monumenten in rijksbezit. Bovendien intensiverde hij de inzet van 'jong talent' zonder een uitgesproken voorkeur voor één bepaalde architectuuropvatting aan de dag te leggen. Ook de stedeboekkundige bijdrage van rijksgebouwen in binnenstedelijke gebieden kreeg meer aandacht.

17
Archief Rijksgebouwendienst,
ongepubliceerde lezing.

doelen naast het geven van voorlichting over het woninginterieur. Van CRM bleef de Stichting Wonen substantiële subsidies ontvangen. De financiële steun van Volkshuisvesting werd in 1974 stopgezet. Ook voor het beleid om beeldend kunstenaars in te schakelen bij rijksgebouwen brachten de jaren zeventig veranderingen. De percentageregeling werd minder gebruikt voor decoratie en de kunstenaar kreeg een meer autonome plaats bij wat men 'omgevingsvormgeving' ging noemen. De technische vernieuwingen in de bouw hadden geleid tot een paradox die werd weergegeven met de kernachtige uitspraak: 'Vroeger hadden we een uniforme bouwwijze met een pluriform resultaat. Nu een pluriforme bouwwijze met een uniform resultaat.' Om een extra dimensie te kunnen meegeven aan het gebouwde moest naast de stedebouwer en architect een kunstenaar worden ingeschakeld. Het ministerie van CRM stelde: 'Er zijn tal van situaties waarin beeldende kunst een wezenlijke bijdrage kan leveren aan de wijze waarop onze omgeving vorm krijgt.'²⁹ Deze visie bestaat nog steeds, maar inmiddels is ook de culturele waarde van het ontwerp zelf tot onderwerp van beleid geworden.

29
Ministerie van CRM, *Noto Kunst en Kunstbeleid*, 1976.

Deregulering en decentralisatie: de jaren tachtig

In het begin van de jaren tachtig werd 'deregulering' een belangrijk thema in het rijksbeleid. De gedachte hierachter was dat vereenvoudiging en vermindering van regelgeving bevorderlijk zou kunnen zijn voor het op gang brengen van het economisch herstel en het beter functioneren van het overheidsapparaat. Voor de bouw had de deregulering verschillende consequenties. Allereerst werd het plan opgevat om de gemeentelijke bouwverordeningen te gaan vervangen door een landelijk Bouwbesluit. Dit Bouwbesluit zou een algemene maatregel van bestuur zijn waarin het Rijk voorschriften neerlegt ten aanzien van veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid en energiezuinigheid. Op deze wijze kan worden voorzien in de al lang gevoelde behoefte tot uniformering. Aan de andere kant wordt de gemeentelijke bevoegdheid tot het aanscherpen van bepalingen beperkt.

De deregulering leek ook het einde te betekenen van het welstandstoezicht. Terwijl de Centrale Directie voor de Volkshuisvesting in het jaarverslag in 1975 nog positief had geschreven over de inbreng van het welstandstoezicht, bracht het ministerie van VROM in 1983 een voorstel op tafel om het welstandstoezicht af te schaffen, behalve in enkele 'gevoelige gebieden'³⁰. Dit voorstel stuitte echter op verzet en de Tweede Kamer steunde het amendement-Van Noord (1984), waarin stond dat 'de zorg voor het visuele milieu (...) wettelijke garantie behoeft.' Voor de afschaffing van het welstandstoezicht was geen meerderheid te vinden, hoogstens kon er sprake zijn van stroomlijning.

Ook in verband met de bescherming van de architectentitel is de deregulering van belang voor het architectuurbeleid. Ter voorbereiding van de beoogde deregulering was de commissie-Geelhoed ingesteld, die zich onder meer heeft gebogen over het op dat moment gereedliggende voorstel tot een Wet op de architectentitel (WAT)³¹. Deze commissie heeft in haar rapport van 1984 in eerste instantie geadviseerd het wetsvoorstel in te trekken, omdat zij van oordeel was dat met de titelbescherming geen duidelijk openbaar belang zou zijn gediend. Uiteindelijk is de wettelijke titelbescherming toch tot stand gekomen op basis van de EG-richt-

30
Ministerie van VROM, *Actieprogramma deregulering (woning)bouwregeling*, september 1983.

31
Veel informatie over deze kwestie is verzameld in M.M.P.T. van Sprang, 'WAT'. *Een gemiste kans?*, Utrecht, mei 1987, doctoraalscriptie RUU.

Foto: Cary Markerink

Tabel 1.

Bouwopdrachten waarbij de rijksoverheid als opdrachtgever is betrokken.

bouwopgave	opdrachtgever	middelen op rijksbegroting 1991 (mln)	betrokkenheid rijksbouwmeester
<ul style="list-style-type: none"> • huisvesting alle ministeries • belastingdienst (Fin.) • douane (Fin.) • gevangnissen (Just.) • rijkspolitie (Just.) • gerechtshoven (Just.) • rijksmusea (WVC) • rijksarchieven (WVC) • paleizen (AZ) • arbeidsbureaus (SWZ)¹ 	• VROM/Rgd	• 499 ²	• ja
<ul style="list-style-type: none"> • militaire objecten, • kazernes • wegen, terreinen, • vliegvelden 	• Defensie	• 890 ³	• neen, er is een eigen bouw-bureau
<ul style="list-style-type: none"> • wegen, bruggen, tunnels, kunstwerken, geluidsschermen 	• Verkeer en Waterstaat	• 2586 ⁴	• incidenteel, vormgeving en inrichting van rijkswegen geschiedt door Afdeling 'esthetische vormgeving van de weg'
<ul style="list-style-type: none"> • ambassades, consulaten 	• Buitenlandse Zaken	• 15	• neen, er is een eigen afdeling Gebouwen

1 Tot 1 januari 1991 op begroting VROM. Daarna begroting SWZ in verband met tripartisering Centraal Bestuur Arbeidsvoorziening. Met Arbvo vindt overleg plaats over eventuele verdere betrokkenheid Rgd/Rbm.

2 Excl. investeringen in rijksgebouwen volgens zogenaamde alternatieve financiering en lease.

3 Ca. de helft gww-sector.

4 Grotendeels in gww-sector.

Bron: Nota Bouwprognoses.

3. Huidig beleid van de rijksoverheid

3.1. Rollen rijksoverheid

De rijksoverheid is in verschillende opzichten betrokken bij de totstandkoming van architectonische kwaliteit. Als *opdrachtgever* kan het Rijk concrete eisen stellen aan de architectonische kwaliteit. De Rijksgebouwendienst (een onderdeel van het ministerie van VROM) realiseert veel bouwwerken voor de huisvesting van rijksdiensten. Daarnaast zijn ook afzonderlijke departementen als opdrachtgever actief. Als *financier* of *subsidiënt* van bouwopdrachten heeft de rijksoverheid geen directe invloed op het bouwen, omdat zij in het eigenlijke bouwproces geen

rol speelt. Een groot deel van de departementen financiert of subsidieert bouwprojecten en het beeld van deze betrokkenheid is gevarieerd. De rijksbouwmeester wordt in geen van de gevallen structureel ingeschakeld. In een aantal gevallen stelt de Rijksgebouwendienst de verhouding vast tussen de kwaliteit en de kosten van het bouwproject (via het Adviescentrum van de Rijksgebouwendienst), maar dat is geen algemene praktijk. In de volkshuisvesting zijn afzonderlijke regelingen getroffen om de kosten-kwaliteitsverhouding van de gesubsidieerde bouwproductie te volgen.

Verder treedt de rijksoverheid op als toezichthouder bij sommige bouwprojecten die worden gefinancierd uit bronnen buiten de rijksoverheid, bijvoorbeeld uit de sociale fondsen of door gemeenten. Voorbeelden daarvan zijn het ministerie van WVC (ziekenhuizen, muziekscholen) en het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (academische ziekenhuizen). Bij ziekenhuizen moet de minister van WVC het programma van eisen, het schetsontwerp en de bestedingsgerede stukken goedkeuren. Bij academische ziekenhuizen doet de minister van O&W dit. Ook waar de rijksoverheid niet betrokken is bij het afzonderlijke bouwproject, is er rijksbeleid ten aanzien van de architectuur. Het gaat dan om het beleid dat is gericht op het scheppen van *gunstige algemene voorwaarden* voor de architectuur. De rijksoverheid ondersteunt activiteiten zoals onderzoek, kennisoverdracht, manifestaties en publikaties die het architectuurklimaat kunnen verbeteren. Ook het bedrijfsmatig functioneren van de architectenbureaus is onderdeel van het voorwaardenscheppend beleid. Omdat het architectuuronderwijs een essentiële schakel is bij het realiseren van de architectonische kwaliteit, is het beleid mede gericht op de onderwijsvoorzieningen voor architecten.

De rijksoverheid is tenslotte ook via *regelgeving* bij het bouwen betrokken. Het rijk stelt tal van voorwaarden aan bouwactiviteiten. Bedoeld of onbedoeld kunnen deze gevolgen hebben voor de kwaliteit van de architectuur. Het is van belang zicht te krijgen op de effecten van de regelgeving, want ook in de rol van wet- en regelgever kan de rijksoverheid bijdragen leveren aan het scheppen van gun-

Tabel 2.

Bouwopdrachten waarbij de rijksoverheid in financiële zin rechtstreeks⁵ is betrokken.

ministerie	bouwopgave	opdrachtgever	middelen op rijksbegroting 1991 (mln)	betrokkenheid rijksbouwmeester
O&W	<ul style="list-style-type: none"> • basisonderwijs • speciaal onderwijs • voortgezet onderwijs • hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek 	<ul style="list-style-type: none"> • gemeenten • stichtingen • instellingen 	<ul style="list-style-type: none"> • 938 • 201 • 397 • 288 	<ul style="list-style-type: none"> • incidenteel, wel advisering door Adviescentrum Rgd⁶
WVC	<ul style="list-style-type: none"> • diverse voorzieningen op het terrein van DG Welzijn⁷ en DG Cultuur⁸ 	<ul style="list-style-type: none"> • idem 	<ul style="list-style-type: none"> • 16 	<ul style="list-style-type: none"> • neen, wel advisering door Adviescentrum Rgd
BiZa	<ul style="list-style-type: none"> • huisvesting • gemeentepolitie 	<ul style="list-style-type: none"> • gemeenten 	<ul style="list-style-type: none"> • 106 	<ul style="list-style-type: none"> • neen
LNV	<ul style="list-style-type: none"> • landbouwscholen • onderzoeksaccommodaties 	<ul style="list-style-type: none"> • verenigingen • stichtingen • accommodaties 	<ul style="list-style-type: none"> • 75 	<ul style="list-style-type: none"> • incidenteel, wel advisering door Adviescentrum Rgd

Bron: Nota Bouwprognoses

- 5 Gegevens over de betrokkenheid van de rijksoverheid als toezichthouder zijn in de tekst opgenomen.
- 6 Toetsing op en advisering met betrekking tot kosten, functionaliteit, technische kwaliteit, normering en procedures.
- 7 Woonvoorzieningen voor gehandicapten, jongeren-bouwen voor jongeren, bejaardenoorden met een bijzondere functie, intramurale gehandicaptenzorg.
- 8 De financiële systematiek van monumentenzorg wordt elders in de nota behandeld.

stige voorwaarden voor de totstandkoming van architectonische kwaliteit. Dit hoofdstuk beschrijft allereerst op welke wijze de onderscheiden rollen inhoud krijgen binnen de ministeries van VROM en WVC. Het huidige beleid beperkt zich echter niet tot deze departementen. In de tabellen is te zien dat bij bouwopdrachten ook andere departementen hun verantwoordelijkheden hebben. Daarom wordt ook stilgestaan bij het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, dat verantwoordelijk is voor de financiering van de scholenbouw en voor het architectuuronderwijs. Het slot van het hoofdstuk is gewijd aan het huidige beleid van de overige betrokken departementen.

3.2. Beleid van VROM

Architectuur in het kader van het bouwbeleid

Het bestaande architectuurbeleid van het ministerie van VROM komt voort uit taken op het terrein van de volkshuisvesting, de ruimtelijke ordening, de bouwnijverheid en de huisvesting van het rijksapparaat. Daarbij zijn verschillende onderdelen van het departement betrokken. Het Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting (DGVH) richt de aandacht op opdrachtgevers van woningbouw en de daarbij betrokken lagere overheden, de Rijksgebouwendienst (Rgd) tracht een voorbeeld te zijn voor opdrachtgevers in de utiliteitsbouw en de Directie Coördinatie Bouwbeleid (DCB) bestrijkt in algemene zin de bedrijfstak. De Rijksplanologische Dienst (RPD) en het Directoraat-Generaal Milieubeheer (DGM) richten zich op de kwaliteit van de ruimtelijke ordening en op de milieukwaliteit in Nederland waar, naast de rijksoverheid, vooral lagere overheden een taak vervullen als opdrachtgever en regelgever.

De achtergronden van het huidige architectuurbeleid van het ministerie van VROM zijn opgenomen in diverse nota's. Het kwaliteitsbeleid van het DGVH voor de woningbouw is geformuleerd in de *Nota volkshuisvesting in de jaren negentig*. Het DGVH richt zich op de kwaliteit van de Nederlandse volkshuisvesting. Beleidsprioriteiten zijn de zorg voor goede en betaalbare huisvesting voor lager betaalden, de bevordering van een kwalitatief goed woon- en leefmilieu, de bevordering van het eigen woningbezit en de bevordering van experimenten, innovatie en kennis(overdracht). Het accent ligt op de gebruiks- en toekomstwaarde van de woningbouw bestemd voor de lagere inkomensgroepen.

In de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* heeft de regering een visie gegeven op de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. Centraal in de nota staan de uitgangspunten ter ondersteuning van een gezonde economische ontwikkeling, aandacht voor de positie van Nederland in Europa en het streven naar verhoging van de ruimtelijke kwaliteit. Vooral de uitwerking van het laatste regeringsbesluit biedt aanknopingspunten met het architectuurbeleid. Zo zijn in dat kader voorbeeldplannen gestart voor de verbetering van de dagelijkse leefomgeving. In de *Vierde nota extra (Vinex)* is de bestaande Vierde nota op een aantal punten aangescherpt, o.m. waar het de integratie van het ruimtelijke en milieubeleid betreft. Verder komen ook bijvoorbeeld de voor in deze nota interessante *sleutelprojecten* aan bod.

Het DGM richt zich onder meer op het terugdringen van nadelige milieu- en gezondheidseffecten van het bouwen. In het *Nationaal milieubeleidsplan plus (NMP-plus)* is een aparte bijlage gewijd aan de bouwsector. Nadelige milieu-effecten kunnen ontstaan door de produktie van bouwmaterialen, de wijze van bouwen, het gebruik van gebouwen en het afval dat door sloop ontstaat. Het project *Duurzaam Bouwen* is gericht op het raakvlak van milieu en bouwbeleid. De Rijksgebouwendienst verricht onderzoek naar de kwaliteit van het binnenmilieu vanwege het *sick building syndrome*. Daarnaast is binnen VROM een werkgroep ingesteld die zich onder meer bezighoudt met een actieprogramma voor gebouwen en binnenmilieu.

De Rijksgebouwendienst is binnen het ministerie van VROM het meest direct betrokken bij de uitvoering van het architectuurbeleid. De architectonische kwaliteit van de rijksgebouwen is van oudsher door de overheid als een algemeen sociaal-cultureel belang opgevat. De functie van rijksbouwmeester is daarvan een sprekend voorbeeld. De rijksbouwmeester en zijn bureau, waarin de specialismen architectuur, stedenbouw, beeldende kunst en monumentenzorg zijn vertegenwoordigd, zijn zowel binnen als buiten het overheidsapparaat een aanspreekpunt voor de architectonische kwaliteit. Het beleid van de Rijksgebouwendienst is vastgelegd in het *Rijkshuisvestingsplan*.

De Directie Coördinatie Bouwbeleid (DCB) is gericht op het optimaal functioneren van de bouwnijverheid als bedrijfstak. In de voortgangsnota *Gecoördineerd bouwbeleid* (1987) wordt meer aandacht in het vooruitzicht gesteld voor architectonische kwaliteit¹. DCB is om die reden belast met de coördinatie van de werkzaamheden binnen VROM voor de Nota architectuurbeleid. De bestaande initiatieven van DCB zijn gericht op onderzoek, ontwikkeling en kennisoverdracht ten aanzien van opdrachtgevers en gemeenten. Verder zijn initiatieven gericht op de positie van de architect, kwaliteitszorg en kwaliteitsaspecten van milieu, gezondheid, arbeidsomstandigheden in de bouw en internationalisering.

1 De minister van VROM bracht daarin als voornemen naar voren: '(...) zeker in mijn functie als opdrachtgever van een groot deel van de gebouwde omgeving en zonder het kostenbewustzijn te verwaarlozen, te streven naar een hoge architectonische kwaliteit en voorwaarden te scheppen waaronder deze tot stand kan komen.'

3.2.1. VROM als opdrachtgever

Rijksgebouwendienst

De Rijksgebouwendienst (Rgd) verzorgt de huisvesting van het rijksapparaat. Dat wil zeggen dat de Rgd de departementsgebouwen ontwikkelt voor alle ministeries (ook voor Defensie) en voor de meeste rijksdiensten. Financiën (belastinggebouwen) en Justitie (rechtbanken en penitentiaire inrichtingen) hebben een relatief groot aantal gebouwen in beheer bij de Rgd.

De Rgd draagt het ontwerp en de uitvoering overwegend op aan de particuliere sector, maar een beperkt deel (vijftien à twintig procent) wordt zelf ontworpen om de professionaliteit in stand te houden. Veel aandacht wordt besteed aan de beheersing van de investeringsbudgetten. Om te bevorderen dat investeringen in nieuwbouw- en verbouwprojecten verantwoord zijn, adviseert de Rgd ook over bouwplannen van door het Rijk gesubsidieerde instellingen.

De Rgd kent specifiek voor het architectuurbeleid de functie van rijksbouwmees-

ter. De rijksbouwmeester speelt een centrale rol bij de architectenkeuze en is bij de ontwikkeling van de bouwwerken actief betrokken via overleg met de ingeschakelde ontwerpers. De geselecteerde architect legt het voorlopig ontwerp niet alleen voor aan het betrokken departement en de gebruiker, maar ook aan de rijksbouwmeester. Deze schept ruimte voor de architect om zijn architectonische visie uit te werken binnen vastgestelde kaders van kosten en kwaliteit. Ook adviseert de rijksbouwmeester over de inschakeling van beeldend kunstenaars of andere vormgevers. De Rgd hanteert als opdrachtgever een 'percentageregeling beeldende kunst' die er onder meer op is gericht de relatie tussen beeldende kunst en architectuur te bevorderen. De budgetten voor beeldende kunst vormen een integraal onderdeel van de investeringskosten voor rijkshuisvesting. De inhoudelijke verantwoordelijkheid ligt bij de rijksbouwmeester. De betrokkenheid van de rijksbouwmeester is erop gericht optimale voorwaarden te scheppen voor het ontstaan van architectonische kwaliteit. Bij de selectie van architecten wordt get op:

- affiniteit met de ontwerpogave;
- vermogen tot inspirerend en vernieuwend ontwerpen;
- vermogen om denkbeelden te concretiseren in uitvoeringsplannen;
- deskundigheid (bouwkosten en -fysica, milieuvriendelijk bouwen);
- bureauorganisatie in relatie tot omvang opdracht;
- bestendinging van succesvolle eerdere samenwerking;
- kansen bieden aan jong of onbekend talent;
- een zekere mate van regionale afstemming.

In uitzonderingsgevallen wordt een meervoudige opdracht of een (regionale) prijsvraag uitgeschreven.

De Rgd stelt als eis dat de architect is gekwalificeerd. Dat staat in feite gelijk aan de normstelling die geldt voor opname in het architectenregister.

Door stageplaatsen en uitwisseling met particuliere architectenbureaus tracht de Rgd bij te dragen aan kennisontwikkeling van architecten. De deskundigheid bij de opdrachtgever op het terrein van de architectuur is een belangrijke factor in de communicatie tussen opdrachtgever en architect. Een stimulans voor professioneel opdrachtgeverschap vormt de door de Rgd ontwikkelde rijksbouwprijs 'De Bronzen Bever', die in 1990 door de minister van VROM voor het eerst werd uitgereikt.

Bij de eigen gebouwen en bij lease-projecten kiest de Rgd zelf de architect. Bij huurprojecten die projectontwikkelaars realiseren met het oog op verhuur aan de Rgd is de invloed van de rijksbouwmeester op de architectenkeuze en de architectonische kwaliteit afhankelijk van de afspraken tussen de Rgd en de projectontwikkelaar.

De Rgd ondersteunt het milieubeleid van de rijksoverheid door het voorbeeld te geven op het gebied van milieubewust bouwen. Daartoe zijn al enkele stappen gezet: een terughoudend gebruik van tropisch hardhout, het verbod van asbest, het verplicht stellen van cfk-vrije isolatiematerialen en het stimuleren van de totstandkoming van 'gezonde' gebouwen.

3.2.2. VROM als subsidiënt/financier

Volkshuisvesting²

De *Nota volkshuisvesting in de jaren negentig* geeft de kaders aan voor het kwaliteitsbeleid van rijkswege met betrekking tot de volkshuisvesting. De decentralisatie van de volkshuisvesting en de verzelfstandiging zijn in dit verband belangrijke ordenende principes.

In de sociale woningbouw is het Rijk geen opdrachtgever, maar verleent zij subsidies voor de bouw en exploitatie van woningen. De verantwoordelijkheid voor de sociale woningbouw is de laatste jaren meer op lokaal niveau komen te liggen door de decentralisatie van de budgettoekenning voor gesubsidieerde woningbouw en de verschuiving van de woningproductie van de huursector naar de koopsector. Hiermee is ook een einde gekomen aan de lange traditie van centrale bemoeienis met bouwplannen in de gesubsidieerde sector. De rijksoverheid geeft geen gedetailleerde kwaliteitsvoorschriften meer en ook de beoordelingsprocedure voor bouwplannen behoort, althans op rijksniveau, tot het verleden. Het Rijk beperkt zich tot de hoofdlijnen van beleid met de vaststelling van een ondergrens voor kwaliteit in het Bouwbesluit en het creëren van financiële ruimte voor een aanvaardbaar kwaliteitsniveau.

Wel blijft de rijksoverheid de verhouding tussen de gemaakte kosten en de gerealiseerde kwaliteit in de diverse subsidiesectoren volgen door middel van de periodieke kosten-kwaliteitssignaleringen. Deze signaleringen kunnen aanleiding zijn om de ontwikkeling van de sociale woningbouw bij te sturen door gerichte acties in de richting van gemeenten, bijvoorbeeld door voorlichting over de te hanteren kwaliteits- en kostentoetsen of planontwikkelingsprocedures, of door aanpassing van de budgetteringsgrondslag die jaarlijks door de Tweede Kamer wordt vastgesteld. Het Rijk gaat er van uit dat in financieel opzicht voldoende ruimte wordt geboden om een aanvaardbare kwaliteit in architectonisch en stedenbouwkundig opzicht te realiseren. Extra kwaliteit is in de gesubsidieerde woningbouw mogelijk wanneer tegenover de meerinvestering ook een hogere huuropbrengst staat. Veel verantwoordelijkheid ligt in de nieuwe verhoudingen op lokaal niveau: het gemeentebestuur, de woningcorporatie en andere marktpartijen. Voor de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit die deze partijen realiseren is de toereikendheid van budgetten van groot belang. Maar daarnaast blijken ook de methode van planontwikkeling en de verhoudingen tussen partijen op lokaal niveau belangrijk. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt primair bij het lokale bestuur. In het kader van haar stimulerend en ondersteunend beleid bevordert de rijksoverheid op dit gebied onderzoek en kennisoverdracht.

3.2.3. Stimulerend en ondersteunend beleid VROM

Een voorbeeld van de manier waarop VROM het streven naar ruimtelijke kwaliteit stimuleert en ondersteunt vormt het project *Voorbeeldplannen Vierde Nota. De Rijksplanologische Dienst (RPD) begon dit project met het doel om ideeën*

2

Met de sociale en gepremieerde woningbouw zijn volgens de *Nota bouwprognoses 1990-1995* aanzienlijke bouwstromen gemoeid. Voor de sociale huur- en koopsector bedraagt de geraamde bouwproductie in 1991 naar verwachting 3,9 miljard gulden. Voor de premiehuur voor beleggers en voor de vrije sector met bijdrage wordt een bouwstroom in 1991 van 1,5 miljard gulden verwacht.

voor de verbetering van de dagelijkse leefomgeving te ontwikkelen: ingediende ideeën kunnen tot voorbeeldplan worden uitgewerkt. Voor het project, dat zal lopen tot en met 1993, is in totaal f 13,5 miljoen beschikbaar gesteld. In de *Vierde nota* zijn de vier thema's gekozen voor de verbetering van de dagelijkse leefomgeving: kringlopen ruimtelijk vormgeven, casco-planning in landelijk gebied, openbare ruimte en de naoorlogse woonwijken. De voorbeeldplannen zijn erop gericht door innovatie de ruimtelijke en milieukwaliteit binnen de dagelijkse leefomgeving te verbeteren.

Experimenten kunnen een belangrijke stimulans zijn voor vernieuwing. Het ministerie van VROM stelt financiële middelen beschikbaar waarmee de stichting *Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting* (SEV) in staat is experimenten op het terrein van de volkshuisvesting te initiëren, te begeleiden en te evalueren. In het *Meerjarenprogramma 1990-1993* zijn als vier experimentenprogramma's vastgelegd: marktgericht woningbeheer, de eigenwoningsector, ouderenhuisvesting en schoner wonen. De onder deze programma's vallende experimenten zijn thans niet rechtstreeks gericht op de bevordering van architectonische kwaliteit.

De verschillende onderdelen van VROM laten jaarlijks veel *onderzoek en kennisoverdracht* uitvoeren gericht op kwaliteitsbevordering, waarbij onderbouwing en evaluatie van het eigen beleid een voorname plaats inneemt. Met name het onderzoeksprogramma van het Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting is veelomvattend. Het behelst de hoofdthema's kwaliteit van de woning, vraag en aanbod op de woningmarkt, woningbeheer, gebruik van de woningvoorraad, stadsvernieuwing en verstedelijking.

Voor de bevordering van de architectonische kwaliteit zijn ook van belang de door VROM beschikbaar gestelde *stimuleringsbijdragen voor lokale woningconsumentenorganisaties*. Het gaat hier om door de gemeenten te besteden subsidies, die kunnen worden gebruikt om woonconsumenten meer te betrekken bij het lokale volkshuisvestingsbeleid. De hier bedoelde stimuleringsregeling zal overigens worden overgedragen aan het Sociale Vernieuwingsfonds.

Afzonderlijke vermelding verdienen de *experimenten en demonstratieprojecten in de bouw (Expidemo)*. Binnen het Expidemo-programma worden met een financiële bijdrage van DCB experimenten en demonstratieprojecten opgezet op het terrein van de integrale kwaliteitszorg, informatica en nieuwe producten en technieken. Voor het architectuurbeleid is vooral de integrale kwaliteitszorg van belang die is gericht op een gunstiger verhouding tussen kwaliteit en prijs van het bouwproduct door betere voorbereiding van het bouwproces en betere samenwerking tussen de bouwpartners.

Het milieubeleid heeft voor de gebouwde omgeving belangrijke consequenties. De productie van bouwmaterialen, de wijze van bouwen, het gebruik van gebouwen en bouwafval zijn raakvlakken van bouw- en milieubeleid. Het bevorderen van de milieukwaliteit in de bouw is een belangrijk onderdeel van het *Nationaal milieubeleidsplan plus*.

Tenslotte ondersteunen de verschillende onderdelen van het ministerie van VROM op beperkte schaal *prijsvragen, manifestaties en publikaties* die kunnen helpen de kwaliteit van de architectuur te verbeteren.

3.2.4. VROM als wet- en regelgever

Wet- en regelgeving die uitgaat van het ministerie van VROM heeft op veel punten raakvlakken met architectonische kwaliteit. Hier komen alleen onderdelen van de wet- en regelgeving aan de orde die direct van belang zijn voor het architectuurbeleid. Het gaat om drie onderwerpen: de herziene Woningwet en het daarop gebaseerde Bouwbesluit, de Wet op de ruimtelijke ordening en de Wet op de architectentitel. Voor de milieuwetgeving kan worden opgemerkt dat de uitbouw van de wetgeving tot een Wet milieubeheer voor het architectuurbeleid van belang is³. Deze wetgeving speelt een rol in de ontwerpfase bijvoorbeeld bij de keuze van bouwmaterialen en de toepassing van de Wet milieugevaarlijke stoffen. Voor de uitvoeringsfase is onder meer de Wet bodembescherming en het in ontwikkeling zijnde Bouwstoffenbesluit van belang.

³ Zie: NMP-plus, bijlage I, 1990.

Woningwet en Bouwbesluit

In 1983 heeft het toenmalige kabinet het Actieprogramma deregulering (woning) bouwregelgeving⁴ aan de Tweede Kamer aangeboden, waarin voorstellen werden gedaan tot deregulering van de bouwregelgeving. Het ter uitvoering van dat actieprogramma opgestelde voorstel van wet tot herziening van de Woningwet is in mei 1990 door de Tweede Kamer aangenomen. In dat wetsvoorstel is de hoofdlijn van de regeling met betrekking tot de welstand gehandhaafd, met dien verstande dat de gemeenten de mogelijkheid krijgen bepaalde gebieden aan te wijzen waar de welstandsregeling niet van toepassing is. Bovendien worden de gemeenten verplicht in de gemeentelijke bouwverordening inhoudelijke welstandscriteria en procedurele voorschriften te formuleren.

⁴ Kamerstukken II 1982/1983, 17 931, nr. 7.

Het wetsvoorstel tot herziening van de Woningwet voorziet voorts in een Algemene Maatregel van Bestuur, het Bouwbesluit, waarin de bouw- en woontechnische voorschriften omtrent het bouwen en de staat van bouwwerken wordt gegeven. Dit bouwbesluit vervangt de thans nog vigerende afzonderlijke gemeentelijke bouwverordeningen. Een wezenlijke vernieuwing van het Bouwbesluit ten opzichte van de gemeentelijke bouwverordeningen is dat het geen bouwkundige oplossingen voorschrijft, maar eisen stelt aan de te leveren bouwkundige prestatie. Daarbij is het mogelijk gemaakt om nieuwe, geheel afwijkende oplossingen toe te passen. Zo ontstaat dus ruimte voor nieuwe bouwproducten en -processen en voor vernieuwingen in de vormgeving.

Wet op de ruimtelijke ordening

In 1965 trad de Wet op de ruimtelijke ordening in werking. In deze wet is de betrokkenheid van de verschillende bestuurslagen bij de ruimtelijke ordening vastgelegd. Voor de rijksoverheid houdt dat de verplichting in een expliciet beleid op dit terrein te voeren. Sinds 1965 zijn er inmiddels vier regeringsnota's over de ruimtelijke ordening verschenen waarin dit regeringsbeleid uitdrukkelijk is vastgelegd. De rol van Provinciale Staten heeft te maken met de ontwikkeling van streekplannen die een programmatisch karakter hebben. Gemeenten kunnen

structuurplannen voor de ontwikkeling van hun gemeenten opstellen en dragen zorg voor de bestemmingsplannen buiten de bebouwde kom en kunnen bestemmingsplannen maken voor de bebouwde kom. Hierin kunnen voorwaarden die bedoeld zijn om architectonische kwaliteit te realiseren worden aangegeven.

Wet op de architectentitel

De Wet op de architectentitel regelt wie zich, op grond van opleiding en/of ervaring, kan laten inschrijven in het Architectenregister en zich op grond van die inschrijving architect mag noemen (titelbescherming). Inschrijving in het architectenregister kan als architect, stedenbouwkundige, tuin- en landschapsarchitect of interieurarchitect.

De wet dient mede ter uitvoering van de bepalingen van de EG-Architectenrichtlijn van 10 juni 1985. Dit heeft tot gevolg dat ingeschrevenen in het architectenregister zich in beginsel in de andere lidstaten van de Europese Gemeenschap vrij kunnen vestigen of daar diensten kunnen verrichten. Het ministerie van WVC is betrokken voor zover ook de interieurarchitecten onder de werkingssfeer van deze wet vallen.

De belangstelling voor inschrijving in het register is zeer groot. Per 1 februari 1991 stonden 6216 ontwerpers ingeschreven in het register. De verdeling over de beroepen is:

- 4701 architecten
- 338 stedenbouwers
- 279 tuin- en landschapsarchitecten
- 98 interieurarchitecten

Uit de grote belangstelling voor inschrijving in het register blijkt een behoefte van de beroepsbeoefenaren om aan hun (potentiële) opdrachtgevers kenbaar te maken dat zij aan de eisen van inschrijving voldoen. Kennelijk wordt in brede kring inschrijving in het register erkend als een kwalificatie voor aanwezige vakbekwaamheid.

3.3. Beleid van WVC

Architectuur in het kader van cultuurbeleid

Het architectuurbeleid binnen het ministerie van WVC kent een historisch gegroeide splitsing in *hedendaags architectuurbeleid*, dat is ondergebracht bij de Afdeling Bouwkunst binnen de Directie Kunsten, en *monumentenbeleid* dat is ondergebracht bij de Hoofddirectie Cultuurbeheer/Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het architectuurbeleid in deze nota heeft vooral betrekking op nieuwbouw of vernieuwbouw. Daardoor komt in deze beschrijving het accent op het hedendaagse architectuurbeleid te liggen. Er zijn echter raakvlakken met het monumentenbeleid. Die liggen op het gebied van de verbouw van monumenten voor aangepast of voortgezet gebruik, het bouwen binnen een historische context ('nieuw tussen oud') en het belang van historische objecten of structuren voor de

architectuurtheorie. Omdat de historische component in de gebouwde omgeving ook bijdraagt aan de belevingswaarde is het nodig om het monumentenbeleid (op onderdelen) bij deze nota te betrekken.

De *monumentenzorg* heeft als grondslag de (nieuwe) Monumentenwet van 1988. Met het in werking treden van de wet werd het beschermings- en instandhoudingsbeleid van de rijksoverheid gedecentraliseerd naar gemeenten en provincies. Deze maatregel heeft tot gevolg dat de integratie van de traditionele monumenten in regionale en lokale planvorming beter tot zijn recht kan komen. Na de effectuering van de wet is de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vooral actief geworden op het terrein van het cultuurhistorisch kwaliteitsbeleid. Daartoe is de intermediaire functie, gericht op ruimtelijke ordening en stads- en dorpsvernieuwing, versterkt en in samenhang daarmee ook de informatie-, documentatie- en adviestaak.

De uitbreiding van het monumentenbestand met gebouwen en gebieden uit de periode 1850-1940 (Monumenten Inventarisatie Project (MIP)) heeft geleid tot samenwerking tussen rijk, provincies en gemeenten die een goede basis biedt voor de toekomstige bescherming van de nieuwe monumenten.

Het beleid gericht op de *hedendaagse architectuur* vindt zijn uitgangspunten in de *Notitie cultuurbeleid* die in 1985 aan de Tweede Kamer is gezonden. Kern van deze notitie is een integrale benadering in het beleid van aanbod, distributie en afname of participatie. Uitgaande van de intrinsieke waarde van kunst- en cultuuruitingen, worden ook cultuurparticipatie en maatschappelijke respons opgevat als wezenlijke doelstellingen van beleid. Kunst krijgt pas culturele betekenis wanneer aanbod en participatie op elkaar inwerken, maar publieke belangstelling en betrokkenheid worden niet alleen bepalend geacht: 'De ervaring leert dat het oordeel en de belangstelling van het grote publiek niet altijd een zuivere graadmeter vormen voor de waarde van bepaalde kunst- en cultuuruitingen. Daarom kan het nodig zijn dat kunstenaars, kunstwerken (...) de kans krijgen zich te bewijzen tegen de onverschilligheid of misschien zelfs aanvallelijke afwijzing van het publiek in. Voorwaarde daarvoor is wel dat er sprake is van kwaliteit (...)'.⁵ Het beleid heeft een marktaanvullend of zelfs marktcorrigerend karakter met als doel een bloeiend cultureel leven, gebaseerd op een groeiende maatschappelijke en culturele verscheidenheid. Centraal uitgangspunt van het cultuurbeleid blijft het streven naar kwaliteit. Dit geldt ook voor de architectuur. Het voorgenomen architectuurbeleid past in die zin binnen het bestaande cultuurbeleid en is daarvan deels een logisch gevolg.

Er zijn echter graduele verschillen met het algemene cultuurbeleid die verband houden met het specifieke karakter van de architectuur. Architectuur kent immers een nuttigheidscomponent. Verder kan bij de architectuur van de gebouwde omgeving ook de toekomstwaarde als factor worden onderscheiden. Bovendien is architectuur een cultuuruiting, waarmee 'elk publiek, gevraagd of ongevraagd, te maken heeft'⁶. Als gevolg hiervan lijken de mogelijkheden van een actieve architectuurparticipatie bijzonder groot. De problematiek van de sociale en geografische spreiding, zoals die bijvoorbeeld speelt bij de podiumkunsten, geldt dan ook nauwelijks voor het architectuurbeleid. Het bewust bleven van de gebouwde

S
Uit de *Notitie cultuurbeleid*,
Tweede Kamer, vergaderjaar
1984-1985, 18990, nrs. 1-2,
p. 17.

6
Brief over het kunstbeleid
1987.

omgeving vereist echter een zekere kennis. Een essentieel onderdeel van het architectuurbeleid is dan ook het bevorderen van die kennis door omgevingseducatie. De 'onontkoombaarheid' van de architectuur voor de gebruiker is misschien wel het voornaamste argument voor het voeren van een geïntensiveerd beleid ten opzichte van de 'moeder der kunsten'. Liggen de problemen van de afname van beleid dus anders dan bij de niet-gebonden kunsten, wel vergelijkbaar is de situatie van de afgeleiden van architectuur, zoals bij tentoonstellingen en publikaties over architectuur. Het beleid is niet alleen gericht op de uiteindelijke realisatie van architectuur. Ook de conceptuele ontwikkeling vormt een wezenlijk onderdeel van het beleidsterrein.

3.3.1. Stimulerend en ondersteunend beleid WVC

De expertise van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wordt ingezet ter versterking van het algemeen cultuurhistorisch kwaliteitsbeleid. Traditiegetrouw gebeurt dit in samenwerking met overheidsdiensten, in het bijzonder gemeentelijke, wetenschappelijke instituten en particuliere organisaties. De toenemende aantasting van de culturele identiteit van het stedelijk en landelijk gebied vereist nieuwe vormen en methoden van samenwerking en advisering. Integratie van onderzoek en ontwerp in voorbeeldprojecten en in *pilot-studies* heeft hoge prioriteit. Binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkt de *Afdeling Kennisbundeling en -uitwisseling (KBU)* aan algemene voorwaarden voor kwaliteit door het toegankelijk maken van informatiebestanden en door informatie-uitwisseling, zowel intern als extern. Ook houdt de KBU zich actief bezig met publikaties, tentoonstellingen, symposia en andere educatieve activiteiten.

Bij de *Afdeling Bouwkunst van de Directie Kunsten* is het beleid van de hedendaagse bouwkunst ondergebracht. Kader voor de beleidsvoering is de zogeheten *Kunstenplan-systematiek*: voor een periode van vier jaar worden de hoofdlijnen van het beleid vastgelegd.

Een belangrijk onderdeel in de uitvoering van het stimulerende en ondersteunende beleid is het *Nederlands Instituut voor Architectuur en Stedebouw*. Dit in 1988 opgerichte instituut, waarin de Stichting Wonen, het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst en de Stichting Architectuurmuseum inmiddels zijn opgegaan, ontvangt van WVC structurele ondersteuning. Het Architectuurinstituut voert binnen een beleidskader een zelfstandig beleid gericht op het verbreiden van kennis over architectuur, stedebouw en planologie. De activiteiten van het instituut hebben zowel betrekking op de presentatie van architectuur als op collecties (inclusief bibliotheek en documentatie) en onderzoek. Het streven is gericht op een levendige, betekenisvolle praktijk van ontwerpen en op de betrokkenheid van het publiek bij de architectuur. Dit kan gebeuren door het stimuleren van onderzoek en meningsvorming, het bevorderen van een internationale oriëntatie en het openleggen van de geschiedenis als actuele inspiratiebron voor hedendaagse ontwerpogaven.

Stimulansen en ondersteuning kunnen ook uitgaan van *individuele subsidies*. Vanaf 1 januari 1988 is de Stichting Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving

adviseurs, dus ook de architecten. Wel zijn er vaak voor de planontwikkeling wettelijke procedures. Dan moeten bijvoorbeeld het programma van eisen, schetsontwerp en de bestedingsgerede stukken ter goedkeuring aan de minister worden voorgelegd. WVC maakt bij de allocatie van middelen ten behoeve van door het Rijk gesubsidieerde huisvesting gebruik van de expertise van het Adviescentrum van de Rijksgebouwendienst.

De laatste jaren is de directe invloed van de rijksoverheid op de bejaardenoorden afgenomen. Sedert 1985 is de beleidsverantwoordelijkheid voor planning en financiering in handen van de provincies. De provincies bepalen de plaats en omvang van nieuwbouwprojecten en door welke stichting die worden gerealiseerd. Sedert 1 januari 1989 is de betrokkenheid van VROM bij de bouw van bejaardenoorden via de 'Regeling geldelijke steun voor de bouw en verbetering van verzorgingstehuizen voor bejaarden' komen te vervallen. Hiermee is ook het landelijk gehanteerde ontwerp kader voor de bejaardenoorden (*Voorschriften en Wenken*, 1965) verdwenen. De betrokkenheid van WVC beperkt zich nog in hoofdzaak tot de verdeling van de subsidiemiddelen over de provincies via de verdeelsystematiek van de Wet op de bejaardenoorden. Wel draagt WVC voor 140 bejaardenoorden met een speciale functie de directe beleidsverantwoordelijkheid. Op grond daarvan kan WVC bij deze bejaardenoorden randvoorwaarden stellen ten aanzien van kwaliteit en kosten.

Voor verpleeghuizen stelt de wet voorwaarden, zoals minimale capaciteit, de omvang en inrichting van afdelingen en de voorwaarden die voortkomen uit de medisch-technische vereisten en uit de organisatie. In opdracht van het College voor Ziekenhuisvoorzieningen zijn bij voorbeeld recent 'bouwstenen' ontwikkeld voor het ontwerpen van verpleegafdelingen van verpleeghuizen. De architectuur in culturele zin is daarbij geen expliciet onderdeel van aandacht.

In de intramurale verstandelijk-gehandicaptenzorg liggen mogelijkheden voor verbetering van architectonische kwaliteit binnen de woning. Bij deze voorzieningen zijn de behoeften van bewoners-gehandicapten sterk gedifferentieerd, waardoor de woningen intern flexibel en aanpasbaar moeten zijn.

3.3.3. WVC als wet- en regelgever

Met de nieuwe *Monumentenwet 1988* is het monumentenbeleid in belangrijke mate gedecentraliseerd. Gemeentebesturen beschikken nu over bevoegdheden en beleidsinstrumenten om een beleid gericht op monumentenzorg vorm te geven. Zij hebben de bevoegdheid om te adviseren over de vaststelling van de Rijksmonumentenlijst en de lijst voor beschermd stads- en dorpsgezichten (het toekennen van de status van beschermd monument is een bevoegdheid van de rijksoverheid gebleven). Verder is een gemeentelijke vergunning vereist voor sloop, wijziging of verplaatsing van een beschermd monument (hierbij heeft de minister een adviserende stem).

Om eenheid te brengen in de monumentenzorg op gemeentelijk niveau maakt de *Monumentenwet* een gemeentelijke monumentenverordening mogelijk waarin de

beleidsuitgangspunten en het daarbij in te zetten instrumentarium worden omschreven. Dat alles neemt niet weg dat de rijksoverheid in het kader van de Monumentenwet, het Besluit Rijkssubsidiëring Restauratie Monumenten en het Besluit Rijkssubsidiëring Onderhoud Monumenten belangrijke bevoegdheden en instrumenten in handen houdt om een eigen monumentenbeleid te voeren.

De ministers van VROM en WVC hebben een gezamenlijke bevoegdheid tot het aanwijzen van beschermde stads- en dorpsgezichten (artikel 35 en verder). Bij aanwijzing worden gemeentebesturen verplicht een op bescherming gericht bestemmingsplan vast te stellen voor een daartoe aangewezen gebied. Tegelijkertijd wordt een algeheel sloopverbod van kracht. De status van beschermd stads- en dorpsgezicht is bovendien een criterium bij de verdeling van het stadsvernieuingsfonds over de gemeenten.

In de nieuwe Monumentenwet heeft het provinciaal bestuur net als voorheen een adviserende rol bij de vaststelling van beschermde stads- en dorpsgezichten en bij af te geven vergunningen voor rijksmonumenten buiten de bebouwde kom. De provincie geeft prioriteiten aan restauratieprojecten in gemeenten met een jaarlijks budget van minder dan f 100.000,- voorzover die gemeenten geen monumentenverordening hebben. En verder heeft de provincie op grond van de Provinciewet een eigen verordenende bevoegdheid die soms leidt tot een provinciaal monumentenbeleid, veelal gericht op coördinerende, initiërende, stimulerende en toezichthoudende taken.

3.4. Overige departementen

Naast VROM en WVC spelen ook andere departementen een rol als opdrachtgever of financier van bouwwerken⁷. Het ministerie van Defensie zorgt voor de bouw van militaire objecten en kazernes en het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft een eigen dienst voor huisvesting van vertegenwoordigingen in het buitenland. Het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen is door zijn medeverantwoordelijkheid voor het onderwijs, maar ook door de bouwactiviteiten van scholen, universiteiten en dergelijke betrokken in architectuur.

⁷
Zie de tabellen op bladzijde
46 en 48 van dit hoofdstuk.

3.4.1. Onderwijs en Wetenschappen

Bouwactiviteiten

De schaal van bouwactiviteiten voor de huisvesting van onderwijsvoorzieningen loopt sterk uiteen. Instellingen als universiteiten, hogescholen en academische ziekenhuizen kunnen zich als opdrachtgever professionaliseren omdat de bouwactiviteiten in deze sector een tamelijk continu karakter hebben. Het gaat vaak om omvangrijke en complexe projecten. Daartegenover staat bijvoorbeeld het basisonderwijs met opdrachtgevers die incidenteel kleinere objecten bouwen.

In het basisonderwijs gelden sinds 1985 globale subsidievoorwaarden die aan schoolbesturen en lokale overheden ruimte bieden om bij de nieuwbouw eigen oplossingen te zoeken. Dit stelt echter wel eisen aan hun opdrachtgeverschap. Dat men toch wordt geacht het opdrachtgeverschap op zich te nemen, past in de ontwikkeling naar meer autonomie van de schoolbesturen. Het niet-professionele karakter van het opdrachtgeverschap hoeft geen bezwaar te zijn, op voorwaarde dat men zich voldoende bewust is van de eigen keuzemogelijkheden en van de verantwoordelijkheid van de opdrachtgever voor het uiteindelijke resultaat. Omdat schoolbesturen, leerkrachten en ouders doorgaans weinig ervaring hebben met scholenbouw, geeft het ministerie voorlichting over bouwtechnische en onderwijskundige aandachtspunten. Daarnaast dient het informatiecentrum Scholenbouw (ICS) als service-instelling.

In het basisonderwijs zijn de rijksbijdragen aan bouw en exploitatie van schoolgebouwen gebudgetteerd volgens het zogeheten LONDO-systeem op basis van normen die worden gerelateerd aan het programma van eisen⁸. Daarnaast bestaan er eisen die gelden voor de gebouwen zelf. Onderzoeksresultaten lijken aan te geven dat het stelsel werkbaar is, mits een aanvaardbaar niveau van de budgetten wordt gegarandeerd. Volgens de architectenwereld zou er nog maar heel weinig ruimte voor kwaliteit over zijn⁹. Deze kritiek is voor het Rijk aanleiding tot nader onderzoek.

Voor het voortgezet onderwijs wordt gestreefd naar een situatie als in het basisonderwijs. Ook daar komt op basis van budgettering de verantwoordelijkheid voor het bouwproject (uitdrukkelijker dan vroeger) bij het schoolbestuur¹⁰. Al vaart het schoolbestuur op eigen kompas bij de planontwikkeling en bij de uiteindelijke bouw, een nieuw element in de subsidievoorwaarden van het Rijk heeft mogelijk invloed op de totstandkoming van de architectonische kwaliteit. Sinds kort wordt in het voortgezet onderwijs gesteld dat de architect een volledige opdracht moet krijgen en een honorering volgens de Standaard voorwaarden 1988 (S.R. 1988), dan wel conform de afspraken tussen het departement en de Bond van Nederlandse Architecten.

Op het terrein van hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek gaat het veelal om complexe en omvangrijke projecten. Op basis van die specifieke kenmerken worden de bouwbudgetten per project vastgesteld. De integrale, lange termijn gerichte huisvestingsplannen van de instellingen en de beoordeling daarvan door het departement fungeren als kader waarbinnen afzonderlijke beslissingen over huisvestingsprojecten dienen te passen. Op dit terrein worden de voorwaarden

8

In dit verband is dat een verwarrende woordkeus. Hieronder gebruiken we de term 'programma van eisen' voor het specifieke eisenpakket dat een opdrachtgever in de voorfase van een bouwproces formuleert.

9

Bond van Nederlandse Architecten/Stichting Architecten Research Onderwijsgebouwen (Staro), *Bekostigingsregeling basisonderwijs: verslag van een beperkt onderzoek naar de bouwkundige effecten op hoofdlijnen, augustus 1988.*

10

Het voorstel tot wijziging van de Wet op het Voortgezet Onderwijs in verband met de herziening van het bekostigingsstelsel voor VWO, AVO, LBO en MBO (Regeling herziening bekostigingsstelsel Voortgezet Onderwijs, Tweede Kamer vergaderjaar 1987-1988, 20616 nrs 1-2) is ingediend bij de Staten-Generaal.

aanwezig geacht waaronder de verantwoordelijke instellingsbesturen architectonische kwaliteit tot stand kunnen brengen. Dat hangt samen met de projectgewijze benadering van de financiering en ook met het meer professionele karakter van de opdrachtgevers. Voor het voortgezet onderwijs maakt O&W zowel bij het ontwikkelen van normen, procedures en richtlijnen als bij de projectadvisering gebruik van de expertise van het Adviescentrum van de Rijksgebouwendienst.

Architectuuronderwijs

De wetten voor het hoger onderwijs (WHBO, IWHBO en WWO) geven de kaders van de huidige opleidingen. De opleidingen kunnen bestaan uit een initiële fase van vier jaar en een post-initiële fase van maximaal twee jaar (full-time). De initiële fase in het WO en HBO wordt gefinancierd door het ministerie van O&W. De financiering van de post-initiële fase in het HBO geschiedt momenteel vanuit O&W, maar daarover is een discussie gaande.

De technische universiteiten bieden momenteel een opleiding in de initiële fase met een cursusduur van vier jaar. De eindtermen komen overeen met de begintermen van de beroepspraktijk, zoals neergelegd in de Nadere regeling inrichting opleidingen architect, stedenbouwkundige en interieurarchitect. Inschrijving in het architectenregister is dan mogelijk. Er zijn op het moment geen post-initiële WO-opleidingen die de voor beroepsuitoefening vereiste kwalificaties leveren. Aan zes hogescholen (de voormalige academies van bouwkunst) wordt de opleiding voor beroepen op het terrein van architectuur verzorgd. De cursusduur is zes jaar en het programma is gebaseerd op een concurrency model. Deze opleidingen bouwen voort op de eindtermen van het initiële onderwijs in de bouwkunde (HTO) en worden beschouwd als tweede fase opleidingen (post-initieel HBO). De eindtermen sluiten aan op de beroepspraktijk en geven recht op inschrijving in het architectenregister. Daarnaast is het mogelijk een studie architectuur te volgen aan de particuliere instelling 'Het Instituut voor Architectuur (IVA)'. Inschrijving in het architectenregister is onder bepaalde voorwaarden mogelijk.

Voor de aansluiting van het architectuuronderwijs op de behoeften van de beroepspraktijk zijn twee onderdelen van de rijksoverheid verantwoordelijk. Aan de ene kant is er de verantwoordelijkheid die het ministerie van O&W heeft voor het onderwijs. Daarbij geldt dat de instellingen van hoger onderwijs een grote autonomie hebben en verantwoordelijk zijn voor de kwaliteit van het door deze instellingen gegeven onderwijs. Aan de andere kant zijn de vakministeries (VROM, WVC) beleidsmatig betrokken bij de resultaten van de beroepsuitoefening door afgestudeerden. De Wet op de architectentitel geeft de vakministeries een mogelijkheid om de kwaliteit van de architectenopleidingen te beïnvloeden. Afgestudeerden moeten immers voor opname in het register voldoen aan eisen in de nadere regels behorende bij de wet. Deze regels zijn opgenomen in de door de Minister van O & W in overeenstemming met de betrokken vakministers uitgevaardigde Nadere regeling inrichting opleidingen architect, stedenbouwkundige en interieurarchitect. Het onderwijs zal dus moeten aansluiten op de beroepspraktijk. In die zin werken de Wet op de Architectentitel en de onderwijswetgeving

complementair. De architectuuropleidingen zullen tevens moeten voldoen aan de criteria in de EG-architecten-richtlijn, willen de afgestudeerden ook voor beroeps erkenning in de andere lidstaten in aanmerking komen.

Algemeen onderwijs en omgevingseducatie

Traditioneel is er binnen het onderwijs nauwelijks aandacht voor de gebouwde omgeving. Als architectuur of ruimtelijke vormgeving al aan de orde komt, is dat vooral in het voortgezet onderwijs in projectvorm of als onderdeel van cultuurgeschiedenis en wereldoriëntatie. In het basisonderwijs en de eerste fase van het voortgezet onderwijs ligt de nadruk op actieve kunstzinnige vorming (tekenen, handvaardigheid).

Enige verbetering kwam toen na 1968 de mogelijkheid ontstond om expressievakken in het voortgezet onderwijs als eindexamenvakken te kiezen. Kunstgeschiedenis en kunstbeschouwing zijn nu een vast onderdeel van het centraal schriftelijk eindexamen in de beeldende vakken. Aanvankelijk waren de examenopgaven nog uitsluitend gericht op schilder- en beeldhouwkunst. Sinds het eind van de jaren zeventig is architectuur een terugkerend onderwerp in de examenopgaven. Toch krijgt de architectuur als zelfstandige discipline geen structurele aandacht; omgevingseducatie en architectuurgeschiedenis zijn in het algemene onderwijs onderontwikkelde gebieden. Daarbij komt nog dat het op veel scholen zelfs niet mogelijk is om een kunstzinnig vak in het eindexamenpakket te kiezen¹¹.

Voor architectuurprojecten in het onderwijs is een reizende tentoonstelling samengesteld over het hergebruik van oude monumentale gebouwen. Onder de titel *Sloop of hergebruik?* reist de expositie op aanvraag langs scholen voor voortgezet onderwijs en bibliotheken.

Ook in de buitenschoolse kunsteducatie komt de architectuur niet erg aan bod. Wel is het opgenomen als onderdeel van cursussen kunstgeschiedenis waaraan excursies naar exposities, bijzondere gebouwen of steden zijn gekoppeld.

3.4.2. Buitenlandse Zaken

Buitenlandse Zaken bouwt niet veel, maar heeft via ambassadegebouwen wel de mogelijkheid gezichtbepalende projecten te realiseren. De afdeling Gebouwen Buitenland beheert bijna dertienhonderd objecten, waarvan tweehonderd in eigendom en elfhonderd in huur. Daarbij is er onderscheid tussen kantoorpanden (ongeveer honderdvijfendertig ambassades en consulaten) en woningen voor ambassademedewerkers (ongeveer elfhonderdvijftig).

Het huisvesten van de vertegenwoordiging in het buitenland vereist niet alleen bouwen en beheren maar ook de inrichting en meubilering¹². Een belangrijk onderdeel van het takenpakket is het onderhoud en de aanpassing en inrichting van huurpanden. Daarbij streeft men naar toepassing van Nederlandse produkten. Ook de Nederlandse kunst heeft een vaste plaats.

In geval van nieuwbouw schakelt men Nederlandse architecten in, die dan wel

¹¹ Voor mavo-scholen is het percentage scholen dat een of meerdere kunstzinnige vakken als eindexamenvak aanbiedt negenendertig procent, voor havo-scholen is dat achtenzestig procent en in het v.w.o. zeventien procent (CITO, 1988). Teken en tekenen wordt het meest aangeboden, muziek en textiele werkvormen het minst. Van alle leerlingen in de eindexamenklassen heeft acht procent (mavo), twaalf procent (havo) en vier procent (v.w.o.) een kunstvak in het examenpakket.

¹² Ongeveer de helft van de woningen is van rijkswege ingericht.

moeten kunnen beschikken over bureau-capaciteit ter plaatse en goede connecties met lokale architectenbureaus. De soms bijzondere omstandigheden en gevoeligheden van het gastland vereisen kennis van de lokale wetgeving en gebruiken. Door deze eisen is het aantal kandidaten voor een opdracht beperkt.

De afgelopen jaren heeft een modernisering van het gebouwenbestand plaatsgevonden, voornamelijk in de huursector. Een voorgestane uitbreiding van het aandeel eigen panden stagneert evenwel bij gebrek aan middelen. Hoewel men heeft aangetoond dat in een aantal gevallen nieuwbouwinvesteringen rendabel zijn (lagere lasten dan bij de huidige huursituaties) is geen budget beschikbaar. De geringe frequentie van nieuwbouwactiviteiten belemmert bovendien een sterke profilering van het architectuurbeleid bij buitenlandse vestigingen.

3.4.3. Verkeer en Waterstaat

Met vijftig procent van de bouwproductie heeft Rijkswaterstaat een dominante positie in de grond-, weg- en waterbouw. De opdrachtverlening berust bij de provinciale directies van Rijkswaterstaat, zowel voor de inschakeling van ingenieursbureaus en adviseurs als bij de aanbesteding en uitvoering van grond-, weg- en waterbouw. De afgelopen jaren heeft een verschuiving plaatsgevonden naar de marktsector: vooral ontwerp-opdrachten werden meer uitbesteed. Voor begeleiding en toezicht werd personeel aangetrokken.

Vormgeving en omgevingskwaliteit komen op verschillende schaalniveaus in het werk van Rijkswaterstaat aan de orde: van de nationale wegenstructuur tot plaatselijke bouwwerken. De planologische aspecten van wegeaanleg en grote waterbouwkundige projecten worden veel ruimer bestudeerd dan enkele decennia terug. Door de voorgeschreven rapportages over het milieu-effect ontwikkelt zich een grotere aandacht voor de inpassing van de werken in het milieu. Bij de keuze voor wegtracés heeft Staatsbosbeheer een adviserende rol (landschapsplannen, inventarisatie van flora en fauna). De aandacht voor hergebruik van materialen (waaronder asfalt) is sterk bevorderd.

Al sinds tientallen jaren kent Rijkswaterstaat een afdeling 'Esthetische vormgeving van de weg' die zich bezighoudt met de vormgeving en inrichting van de rijkswegen. De veiligheid van de wegen is hierbij een belangrijk aspect. De landschappelijke inpassing van de rijkswegen en rijkskanalen wordt als ontwerp-opgave uitbesteed aan de Afdeling Verkeerswegen van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. In het ontwerp van bruggen, tunnels, sluisen, gemalen en andere kleine kunstwerken, zoals geluidsschermen, laat de dienst zich adviseren door particuliere architecten en kunstenaars. Met enkele architecten heeft Rijkswaterstaat veelvuldig contact over de architectonische aspecten van de civiele projecten. In incidentele gevallen wint Rijkswaterstaat advies in van de rijksbouwmeester. Bij de dienst bestaat de uitgesproken behoefte hieraan een structureler karakter te geven.

3.4.4. Defensie

Binnen de bouwopgave van Defensie maken gebouwen ongeveer de helft van de investeringen uit, waarbij relatief veel geld wordt gestoken in installaties. De andere helft betreft wegen, terreinen, vliegvelden en dergelijke. Defensie levert zodoende een bijdrage aan het algemene bouwbeleid van de rijksoverheid en aan het functioneren van de bedrijfstak.

In opdracht van de krijgsmacht delen en NATO-partners ontwerpt en realiseert de Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (DGW&T) onroerend-goed projecten. De projectbeheersing en de verantwoordelijkheid voor ontwerp worden overwegend in eigen hand gehouden. Bij de ontwikkeling van grote bouwprojecten is het gebruikelijk dat een projectteam wordt ingesteld waarin architect en adviseur opereren onder een projectleider. De dienst beschikt over circa tien architecten in burgerdienst. Het ontwerp van gebouwen is ondergebracht bij acht regionale architecten die centraal worden ondersteund door hoofdarchitecten die tevens belast zijn met de grotere en meer gecompliceerde opgaven. Defensie besteedt het maken van het structuurontwerp meestal niet uit omdat doorgaans specifieke kennis van bedrijfsprocessen is vereist en het in vele gevallen gaat om geclassificeerde informatie. Bij tekort aan eigen capaciteit en vaak voor de verdere uitwerking van het structuurontwerp, worden erkende nederlandse architecten- en adviesbureaus ingeschakeld. Een sterk utilitair gerichte opvatting over vormgeving bepaalt sinds eeuwen de aanblik van defensie-architectuur. Het bouwbeleid verschuift in de richting van bouwen voor kortere periode (dertig tot vijfendertig jaar). Soms is de levensduur van gebouwen sterk gerelateerd aan de levensduur van specifiek materiaal, zoals vliegtuigen.

3.4.5. Economische Zaken

Het ministerie van Economische Zaken heeft met name aandacht voor de architect en de architectenbureaus uit een oogpunt van bedrijfsmatig functioneren. Architectenbureaus zijn ook ondernemingen. Ook exportbevordering en het tegengaan van discriminerende regelgeving in het buitenland is een taak van het ministerie.

Er bestaan, onder meer in het kader van het beleid voor het midden- en kleinbedrijf, bij het ministerie subsidiemogelijkheden die ook voor architectenbureaus van belang zijn. Als belangrijkste regelingen kunnen hier worden genoemd:

- de regeling voor subsidie op de kosten van door derden uitgebracht advies (Subsidieregeling Management Ondersteuning);
- de kredietregeling voor het versterken van de financiële structuur van de onderneming;
- de subsidie op de loonkosten van speur- en ontwikkelingswerk (Innovatie Stimuleringsregeling)

Naast deze regelingen voor individuele ondernemingen bestaan er ook regelingen

voor het ondersteunen van branche-organisaties die bepaalde projecten ter verbetering van de bedrijfsvoering van hun leden willen uitvoeren. Als belangrijkste kunnen worden genoemd:

- de subsidieregeling voor het opzetten van scholingsprojecten (Subsidieregeling Scholing Werknemers in het Bedrijfsleven);
- de subsidieregeling voor branche-organisaties die hun leden willen voorlichten over informatica of iets op informaticagebied willen laten uitzoeken (Subsidieregeling Branchegebijzde Informaticastimulering);
- een voorlichtings- en demonstratieprogramma ter bevordering van kwaliteitszorg (Kwaliteit en Logistiek);

3.4.6. Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Gebouwen

Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij schakelt voor de reguliere huisvesting van de departementsonderdelen de Rijksgebouwendienst in. Deze dienst wordt in veel gevallen ook als opdrachtgever en projectleider bij de ontwikkeling van onderzoeksaccommodaties ingeschakeld. De belangrijkste concentraties doen zich voor in Wageningen en Lelystad. Daarbij komt de architectenkeuze tot stand in overleg tussen de Directie Materiële Zaken van het ministerie en de rijksbouwmeester.

De Landinrichtingsdienst beschikt over een eigen budget voor de realisatie van semi-permanente huisvesting. Staatsbosbeheer wordt naar huidig inzicht geprivatiseerd. In dit kader is in overleg met de Rijksgebouwendienst nieuwe huisvesting voor Staatsbosbeheer gerealiseerd.

Landschap

Het departement heeft een formele samenwerkingsovereenkomst met Rijkswaterstaat met betrekking tot de landschappelijke inpassing van rijkswegen en -kanalen. Door de ontwerpafdelingen worden bijdragen geleverd aan: tracé-nota/m.e.r.-studie, landschapsplan ten aanzien van de landschappelijke vormgeving van weg en kanaal, inrichtingsplan (nadere uitwerking van het landschapsplan) en het beheerplan. Belangrijke ontwerpgegevens voor de landelijke gebieden zijn ook landinrichtingsprojecten.

Vanuit het landschapsbeleid wordt een bijdrage geleverd aan de situering en vormgeving van nieuwe bossen. Het beleid zoals verwoord in het Meerjarenplan Bosbouw, is erop gericht bij te dragen aan een verbetering van het woon- en werkklimaat. De bosaanleg is vooral gesitueerd in gebieden waar stad en landschap in elkaar overgaan. Vanaf 1977 is ongeveer 14.000 ha. bos aangelegd waarvan ongeveer 2000 ha. in de Randstad.

Landbouw, Natuurbeheer en Visserij is verreweg de grootste werkgever voor landschapsarchitecten in Nederland. Bij de verschillende afdelingen en in de provincies werken ongeveer 50 landschapsarchitecten (ter vergelijking: er staan bijna 300 landschapsarchitecten ingeschreven in het Architectenregister). Begin 1991

wordt *Visie Landschap* uitgebracht waarin wordt aangegeven welk beleid het departement de komende jaren voor het landschap zal gaan voeren.

3.5. Regelgeving uit Brussel

Van toenemende invloed op de bouw in Nederland is de regelgeving in het kader van de Europese integratie. De notitie *De Nederlandse bouwnijverheid in de Europese Gemeenschap* die de minister van VROM medio 1989 aan de Tweede Kamer aanbood, schetst consequenties van de Europese integratie voor de bouw, zoals

- de toename van mogelijkheden voor vestiging en beroepsuitoefening voor architecten en bouwbedrijven in andere EG-lidstaten;
- de grotere toegankelijkheid van de markt voor overheidsopdrachten;
- de toenemende aandacht voor prestatiebestekken en aansprakelijkheidsregelingen.

Op grond van de Wet op de architectentitel die mede strekt ter uitvoering van de EG-architectenrichtlijn zijn er voor Nederlandse architecten die zijn ingeschreven in het Architectenregister geen formele belemmeringen meer als zij hun diensten elders in de EEG willen aanbieden. Het Bureau Architectenregister verstrekt ingeschreven architecten desgevraagd attesten die in het buitenland kunnen worden overlegd. Een praktisch probleem blijft dat Nederlandse architecten zich grondig moeten informeren over de in het buitenland geldende regelgeving. De Economische Voorlichtingsdienst en de beroepsorganisaties kunnen in dit verband een rol spelen.

Een Europese markt voor producten wordt momenteel belemmerd door nationale technische voorschriften, normen en kwaliteitsverklaringen. Het EG-beleid is erop gericht deze weg te nemen. Van groot belang is de in 1988 vastgestelde Richtlijn Bouwproducten. Aan de Richtlijn Bouwproducten worden criteria ontleend op basis waarvan bouwproducten een E-merk kunnen krijgen. Bouwproducten met zo'n merk moeten op de Europese markt vrij verhandelbaar zijn. Voor de nadere uitwerking van de Richtlijn Bouwproducten, die voorafgaat aan de verwerking in de nationale regelgeving, heeft de Europese Commissie een *Permanent Comité voor de Bouw* ingesteld, waarin voor Nederland de ministeries van VROM en EZ zitting hebben.

De bedrijfstak van de bouwnijverheid bereidt zich voor op de Europese eenwording via onder meer het in 1988 opgerichte EG-Beraad voor de Bouw. Ook de architectenbranche is aangesloten bij dit beraad, dat een stimulerende en coördinerende functie vervult.

Nederland heeft in Europees verband het initiatief genomen voor een standaardbestek. Invoering hiervan binnen Europa hangt af van de voortgang van de ontwikkeling van Europese normen, waarin deze prestatie-eisen moeten worden uitgedrukt. De noodzaak en haalbaarheid van een richtlijn over aansprakelijkheden/verzekeringen en garanties in de bouw wordt door de Europese Commissie nog onderzocht. De aansprakelijkheid van de architect komt hierbij ook aan de orde.

Slechts enkele EG-lidstaten hebben onderling afspraken over de wederzijdse erkenning van kwaliteitsverklaringen voor bepaalde bouwproducten. Vaak moet een bedrijf bij het uitbrengen van nieuwe bouwproducten of nieuw bouwmate-riël nog goedkeuring verkrijgen in elke lidstaat. De Europese Commissie onderkent inmiddels het belang van deze afspraken op Europees niveau en onderneemt activiteiten om gelijkwaardige ontwikkelingen ten aanzien van certificering op elkaar af te stemmen onder meer in het kader van de eerder genoemde Richtlijn Bouwproducten.

Regels zullen worden gesteld om te bevorderen dat ondernemingen uit de ver-schillende lidstaten vrij kunnen concurreren op de markt voor overheidsopdrach-ten. Opdrachtgevende overheidsdiensten zullen naar alle waarschijnlijkheid voor bouwprojecten boven 400.000 ECU¹³ een mededeling moeten laten opnemen in het publikatieblad van de EG, waarin architecten worden uitgenodigd zich in te schrijven voor het betreffende project. Deze regeling beoogt dat de nationale markten beter toegankelijk worden voor architecten uit andere lidstaten.

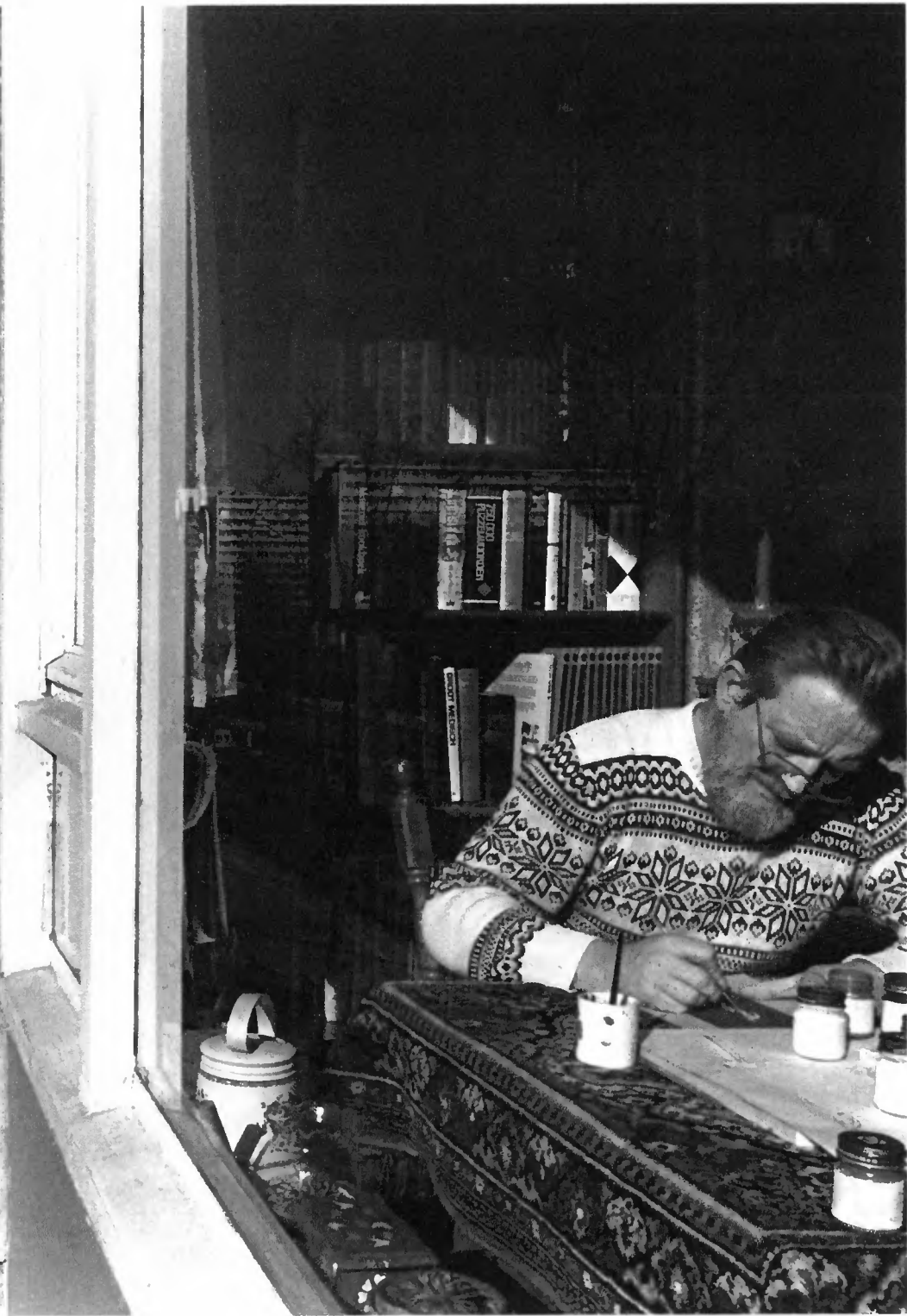
Een ander voor de architectuur relevant element uit de supranationale regelge-ving is dat individuele subsidies van nationale overheden beschikbaar zullen ko-men voor ingezetenen van de lidstaten van de EG.

13

Ongeveer f 920.000,-

Foto: Theo Baart

4. Verkenningen

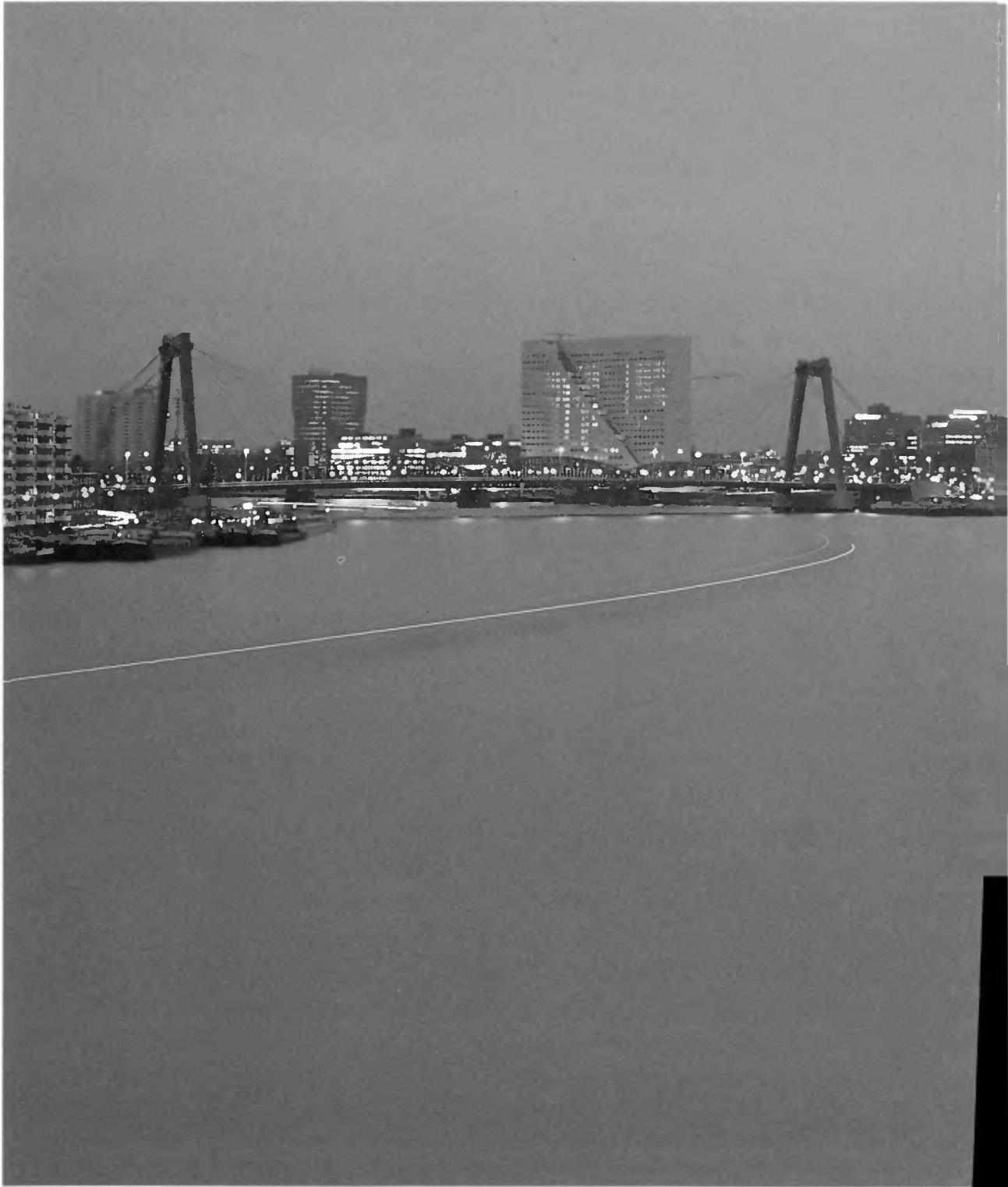
In deze verkenningen gaat het om ontwikkelingen die relevant zijn voor het architectuurbeleid. Daartoe behoren veranderende levenspatronen en de groei van publieksgroepen die voor architectuur te interesseren zijn. Daarnaast ontwikkelt de gebouwde omgeving zich op basis van maatschappelijke mogelijkheden en eisen. In de eerste paragraaf worden de maatschappelijke ontwikkelingen belicht die van bijzondere betekenis zijn voor de toekomstige ontwerp-opgave. In de daaropvolgende paragraaf komt de vraag aan de orde hoe het met de gebouwde omgeving en met het bouwen en ontwerpen gesteld is. Ook de specifieke inbreng van de ontwerpdiscipline komt kort aan de orde.

4.1. Maatschappelijke ontwikkelingen

Na een periode waarin de kwantitatieve toename van productie centraal stond, wordt de aandacht tegenwoordig meer gericht op de kwaliteit van het gebouwde. Er is geen breuk met het verleden, maar wel is merkbaar dat er meer accent komt te liggen op kwaliteit. Dat blijkt onder meer uit de belangstelling voor architectuur. De pers besteedde in het midden van de jaren tachtig meer aandacht aan het werk van architecten dan een tiental jaren daarvoor. Opvallend daarbij is de herwaardering van architectuur als kunstuiting. De grotere belangstelling en nieuwe economische en technische mogelijkheden vormen een gunstige voedingsbodem voor verbetering van de architectonische kwaliteit. In verschillende sectoren groeit de vraag naar huisvesting die hoogwaardig is in vormgeving, afwerking en uitrustingsniveau. Daarbij komt dat de vraag een meer gedifferentieerd karakter krijgt. Nu het accent niet meer ligt op veel bouwen maar op goed bouwen, verandert de ontwerp-opgave.

Vanuit verschillende terreinen wordt de belangstelling voor architectonische kwaliteit beïnvloed. Aan de orde zijn hier ten eerste de omvang en de samenstelling van de bevolking naar huishoudensvorm, leeftijd en herkomst. Vervolgens gaat het om de invloed vanuit economie en cultuur op de wensen van het publiek. Ook de opkomende aandacht voor het milieu zal gevolgen krijgen.

Het maatschappelijk leven krijgt een steeds internationaler karakter en ook in de architectuur is de wederzijdse beïnvloeding wereldwijd. Binnen Europa wordt het besef van toenemende internationale vervlechting gestimuleerd door het gegeven dat er na 1992 binnen de grenzen van de EG vrij verkeer zal zijn van personen, goederen, diensten en kapitaal. Dat versterkt de tendens om de kwaliteit van bouwwerken aan internationale maatstaven te meten. Naar verwachting zal de

in de vorm van huishoudens waarvan beide partners op de arbeidsmarkt actief zijn en die geen of weinig kinderen hebben. Veel Nederlanders wonen comfortabel, kunnen in het buitenland vakantie houden en weten zich verzekerd van goede sociale voorzieningen. In tal van opzichten is dit het ideaalbeeld van de westerse levenswijze. Het beeld is echter niet volledig. Er zijn grote groepen die slechts gedeeltelijk van de welvaart profiteren. Er is een kloof tussen de bestedingsmogelijkheden van vooral middengroepen met inkomens uit arbeid en huishoudens met een sociale uitkering.

Er is door de regering een programma van sociale vernieuwing opgesteld. In dat programma wordt ook de relatie met de gebouwde omgeving gelegd. Het beheer van stadsvernieuwingsgebieden is een onderdeel van sociale vernieuwing. Er wordt getracht de maatschappelijke cohesie in buurten en wijken te herstellen, waarmee een beter gebruik van de openbare ruimte, vermindering van vandalisme en een grotere veiligheid in woning en woonomgeving wordt beoogd. Een raakpunt van het beleid voor sociale vernieuwing met het architectuurbeleid ligt op het gebied van de sociale veiligheid. De veiligheid van de openbare ruimte kan door gemeenten in het kader van de sociale vernieuwing worden nagestreefd.

Onze samenleving is meer dan ooit op basis van particulier initiatief en door overheidsingrijpen met het buitenland verbonden. De internationalisering wordt voortgestuwd door technologische ontwikkelingen (telecommunicatie, informatisering) en uitbreiding van het handelsverkeer (zowel binnen de EG als op mondiale schaal). De rijksoverheid heeft daarbij een belangrijke ondersteunende functie. Bijvoorbeeld als het gaat om overleg over grensoverschrijdende problemen (milieu) en om investeringen in een infrastructuur voor de functie van ons land als internationaal transport- en zakencentrum. Ook de kwaliteit van de gebouwde omgeving is daarbij van belang: '(...) een hoogwaardige gebouwde omgeving is een stimulans voor Nederland als distributieland, draagt bij aan een gunstig klimaat voor investeringen en dus aan economische groei.'¹ Bij de groeiende internationale verbondenheid in economisch en politiek opzicht zal de belangstelling voor de eigen culturele identiteit naar verwachting toenemen.

Veranderingen van bevolkingsopbouw en leefpatronen zijn merkbaar in de komst van meer en kleinere huishoudens met een groeiend aandeel van de hogere leeftijdsgroepen. Naar verwachting zal de komende jaren het besteedbaar inkomen verder groeien, vooral voor de economisch actieven. Door produktverbetering kan worden gestimuleerd dat mensen bereid zijn voor meer kwaliteit ook meer te betalen. De verdere verbreiding van het eigen woningbezit kan de betrokkenheid van bewoners bij hun huisvesting vergroten. De in ons land gegroeide culturele diversiteit is mede een gevolg van immigratie. Leefstijlen houden echter vooral verband met de manier waarop mensen hun inkomen verwerven en besteden. Groei van vrije tijd en besteedbaar inkomen draagt bij aan de ruimte voor emancipatie en individualisering. Er is steeds minder sprake van het 'doorsnee gezin'. Veranderingen in de taakverdeling tussen mannen en vrouwen hebben ruimtelijke consequenties, zowel binnen de woning als daarbuiten. De mobiliteit van de Nederlanders is sterk gegroeid. Omdat verplaatsingen onmisbaar zijn geworden

¹ Ministerie van VROM,
Nota gecoördineerd
bouwbeleid (1987).

in onze manier van leven zijn er nieuwe oplossingen voor verkeer en leefomgeving noodzakelijk.

De interesse van het publiek richt zich onder andere op het eigen woonmilieu en op de openbare ruimte van stedelijke centra. Vrije tijd, mobiliteit en welvaart versterken het potentiële belang van stadscentra voor grote bevolkingsgroepen. Tegengestelde eisen van gebruikers en activiteiten (verkeersoverlast en criminaliteit) tasten echter de kwaliteit van dat milieu aan. Om de continuïteit te garanderen van het typisch Nederlandse stadscentrum is een samenhangende visie nodig op de toekomst voor het stedelijke openbare leven. Ook verbetering van de architectonische kwaliteit kan in dit verband een bijdrage leveren.

Veranderende maatschappelijke verhoudingen komen tot uiting in de vraag naar woonmilieus, zakelijk-representatieve omgevingen en publiekgerichte stedelijke centra. De herwaardering van architectuur als cultuuruiting is af te lezen aan de belangstelling voor publikaties en tentoonstellingen. Naar welke concrete behoeften die belangstelling verwijst is nog niet altijd duidelijk. Het bedrijfsleven krijgt meer oog voor de kwaliteit van de eigen huisvesting. Het belang dat wordt gehecht aan de symboolwaarde van bedrijfsgebouwen biedt aanknopingspunten voor verbetering van architectonische kwaliteit. Het marktinzicht van individuele initiatiefnemers en ontwerpers is een belangrijke factor in het ontstaan van een gebouwde omgeving die aansluit op maatschappelijke ontwikkelingen. Daarnaast is echter bezinning nodig op de komende ontwerpopgave en op de mogelijkheden om zowel het individuele object als het totaalbeeld recht te doen. Om te kunnen reageren op nieuwe behoeften is discussie en gedachtenvorming over de samenhang van de afzonderlijke bouwprojecten wenselijk. De noodzakelijke afstemming tussen deel en geheel vraagt om een besluitvorming waarbij ook de publieke aspecten hun plaats krijgen.

Gebouwde omgeving

Er is een groeiende behoefte aan huisvesting met een hoogwaardige vormgeving, afwerking en uitrustingsniveau. Het kwaliteitspeil van de bouwproductie is gestegen: de afgelopen twintig jaar gaf een gestage groei van de woningkwaliteit te zien in de warmte-isolatie en de afwerking en de uitrusting van woningen. Ook de overgang in de jaren zeventig naar ruimer opgezette woonwijken met overwegend laagbouw wordt door bewoners over het algemeen als een vooruitgang ervaren. Verdere kwaliteitsstijging in de toekomst zal moeten worden bereikt door hogere bijdragen van de gebruikers en verdere optimalisering van de doelmatigheid van het bouwproduct en het bouwproces.

De geconstateerde kwaliteitsgroei laat ruimte over voor kritiek, want een stijgend niveau op deelgebieden kan gepaard gaan met het te kort schieten van de architectonische kwaliteit van het geheel. Zo zit de kwaliteitstoename deels in niet-specifiek bouwkundige elementen (zoals installaties). Belangrijker is nog dat een integrale kwaliteitsbenadering te vaak ontbreekt. Een bekend voorbeeld zijn de woningen die afzonderlijk van behoorlijke kwaliteit zijn, maar toch weinig toekomstwaarde hebben door hun stapeling en stedenbouwkundige situering. Het gebrek aan afstemming tussen afzonderlijke bouwprojecten leidt tot ongewenste situaties.

Vernieuwing van het aanbod van huisvesting is noodzakelijk. Voorbeelden zijn de ontwikkeling van woningtypen die makkelijk geschikt te maken zijn voor mensen met een handicap of waar het gebruik van afzonderlijke ruimten zoveel mogelijk wordt opgehouden. Belangrijk is dat woning en woonomgeving geschikt blijven voor bewoning door ouderen. Ook zal in de bouw, in de woningsector en in de andere sectoren, meer rekening moeten worden gehouden met de milieu- en gezondheidseffecten (*sick building*). Dergelijke ontwikkelingen op het gebied van gebruikswaarde en toekomstwaarde dienen te worden geïntegreerd met zorg voor de culturele waarde.

De belangstelling voor architectonische kwaliteit groeit ook bij opdrachtgevers. Toch is het nog geen gemeengoed dat opdrachtgevers het tot stand komen van architectonische kwaliteit als hun verantwoordelijkheid erkennen. Gebleken is dat veel opdrachtgevers zich niet uitgebreid oriënteren bij het kiezen van een architect. Mogelijk hebben zij weinig zicht op wat een architect moet kunnen bieden. Uit onderzoek blijkt dat sommige opdrachtgevers nogal eens de bouwvoorbereiding te snel en onvolledig afwerken². Maar er is ook kritiek op architecten omdat zij te weinig tegenspel bieden aan opdrachtgevers die genoeg willen nemen met een minimale kwaliteit.

In het algemeen staat de bouw van vooral grotere projecten in het teken van de financiële en technische beheersing van het proces. Een te sterke fixatie op tempo en geld kan echter leiden tot verwaarlozing van andere delen van de planvoorbereiding. De eis van een snelle produktie leidt al snel tot een neerwaarts effect op de kwaliteit. Zowel in de woning- als utiliteitsbouw worden herhalingsplannen veelvuldig toegepast. Het gebruik van ontwerpen zonder rekening te houden met de situering leidt tot uniformiteit van bebouwing en tot een gebrekkige inpassing van gebouwen in de omgeving. Als gevolg van de complexiteit die moderne bouwprocessen kenmerkt kunnen eisen die verband houden met de culturele aspecten van het gebouw en de inpassing van het gebouw in de omgeving in het gedrang komen. Het is essentieel dat opdrachtgevers, architecten en overheden zich verantwoordelijk voelen om samen zo goed mogelijk gestalte te geven aan de gebouwde omgeving. Pas dan kan worden gesproken van een goed klimaat voor architectuur.

Opvattingen over architectonische kwaliteit krijgen een meer internationaal karakter en er moet rekening worden gehouden met de wensen van een veeleisend publiek. Ook op dit gebied overschrijden competitie en onderlinge navolging de landsgrenzen. Om de positie van ons land in cultureel en economisch opzicht te waarborgen zal het nodig zijn kritisch te kijken naar zowel nieuwbouw als beheer. Vooral de kwaliteit van het beheer zal meer accent krijgen, want de uitbreiding van de gebouwde omgeving zal in de komende jaren relatief beperkt zijn. Ook de inpassing van nieuwe objecten in een historische context vraagt om kennis en inzicht in bestaande morfologische structuren. Belangrijk daarbij is het bewaken van de kwaliteit van de openbare ruimte. Deze kwaliteit berust op de mogelijkheid van een veelsoortig gebruik op verschillende tijden van de dag. In veel binnensteden maar ook in veel woonwijken wordt het openbare karakter van

2

Uit het EIB-onderzoek *De positie van de architect in het bouwproces* blijkt dat in meer dan de helft van de gevallen geen vooronderzoek of haalbaarheidsonderzoek door opdrachtgevers werd verricht. In twintig procent van de gevallen werd geen programma van eisen opgesteld. Ook het recente onderzoek van de Nationale Woningraad *Woningcorporaties en architectuurbeleid* (NWR, 1991) laat zien dat woningcorporaties in de voorfase van het bouwproces meer actief zouden kunnen optreden. Het aandeel van de woningcorporaties die geen programma van eisen opstellen ligt zelfs nog hoger dan de twintig procent in het EIB-onderzoek.

deze plekken juist aangetast bijvoorbeeld door angst voor criminaliteit en vandalisme.

Er zijn niet alleen veranderingen in de bouwopgave. Ook de bouwnijverheid zelf verandert. Een belangrijk punt is de verschuiving van ontwerpbeslissingen naar de voorfase van het bouwproces. Een groeiend en hoogwaardig aanbod van de toeleveringsindustrie kan uitbreiding betekenen van architectonische uitdrukkingsmiddelen terwijl aan de andere kant de manoeuvreerruimte van de architect afneemt. Over de meest wenselijke rol van de architect in het bouwproces is geen standaardformule op te stellen. De taakverdeling in de bouw blijft in de eerste plaats een verantwoordelijkheid van de opdrachtgever.

Samenhang van beleid

In twee betekenissen is een meer samenhangend beleid nodig op het terrein van de architectuur. Het gaat om de organisatie van het beleid en om de te realiseren kwaliteit. Het beleid wordt gericht op verbreding van een integrale kwaliteitsbenadering. In de eerste plaats moet de rijksoverheid dan zelf het goede voorbeeld geven en verder is het een taak van de rijksoverheid om de integrale kwaliteitsbenadering onder de aandacht te brengen.

Een blik op de geschiedenis van het rijksbeleid laat zien, dat initiatieven op het gebied van architectuur tot op heden een fragmentarisch karakter hadden. Dat had te maken met historisch gegroeide verhoudingen in de diverse rollen die het Rijk bekleedt als opdrachtgever van bouwwerken, als schepper van voorwaarden en als subsidiënt en financier. Tot op zekere hoogte werd via de Rijksgebouwendienst eenheid gebracht in het optreden van het Rijk als opdrachtgever, maar sommige ministeries verzorgden hun huisvesting zonder deze dienst in te schakelen. Waar het Rijk financieel betrokken was bij de bouw door particulieren, kende ieder ministerie eigen regelingen voor toezicht op de besteding van de beschikbaar gestelde middelen. Maatregelen vanuit de culturele betrokkenheid van het Rijk of ten aanzien van het architectuuronderwijs vallen binnen de verantwoordelijkheid van respectievelijk het ministerie van WVC en het ministerie van O&W. Er is duidelijk behoefte aan meer samenhang in het optreden van de diverse onderdelen van de rijksoverheid. Het architectuurbeleid van de rijksoverheid is er allereerst op gericht deze samenhang tot stand te brengen. Vervolgens wordt ook op anderen een beroep gedaan om meer aandacht te besteden aan architectonische kwaliteit.

De mogelijkheden voor een architectuurbeleid door de rijksoverheid zijn begrensd. Beslissingen over de architectuur van de gebouwde omgeving worden in belangrijke mate genomen op lokaal niveau. Bovendien is voor beleidssectoren als monumentenzorg en volkshuisvesting gekozen voor decentralisatie van rijks-taken. Niettemin heeft de rijksoverheid, met erkenning van de grote economische belangen in de bouw, de ambitie om binnen haar mogelijkheden een beleid te voeren dat zich richt op het realiseren van architectonische kwaliteit. Het Rijk wil bevorderen dat er in brede kring rekening wordt gehouden met het publieke belang van de architectuur.

5.2. Beleidsvoornemens

Het nieuwe beleid rust voornamelijk op twee pijlers: de voorbeeldfunctie van de rijksoverheid en het verbeteren van het architectuurklimaat. Daarnaast kent het nieuwe beleid voornemens op het gebied van het onderwijs in het algemeen en het architectuuronderwijs in het bijzonder. Een laatste onderdeel van het nieuwe beleid houdt verband met de gevolgen van de internationalisering voor de architectuur.

De verantwoordelijkheid voor het nieuwe architectuurbeleid ligt in eerste instantie bij de ministers van VROM en WVC. De beleidsvoornemens zijn op beider beleidssectoren afgestemd. Waar het architectuurbeleid ook met de verantwoordelijkheden van andere departementen te maken heeft, zal afstemming plaatsvinden.

5.2.1. Directe invloed rijksoverheid

Een aanzienlijk deel van de investeringen in de bouw vloeit voort uit de jaarlijkse bestedingen van de rijksoverheid. De overheden en de instellingen die bouwen met overheidssubsidie of -financiering namen tot voor kort ongeveer de helft van de totale investeringen in de gebouwde omgeving voor hun rekening³. De directe betrokkenheid van de rijksoverheid bij het bouwen biedt kansen om een voorbeeldfunctie te vervullen.

3

Zie voor de samenstelling en omvang van investeringsstromen in de gebouwde omgeving bijlage 1: De komende ontwerp- en bouwopgave.

Raadpleging rijksbouwmeester

Bouwopdrachten waarbij het Rijk rechtstreeks als opdrachtgever optreedt moeten de toets der kritiek kunnen doorstaan. Dit is alleen mogelijk wanneer er zorgvuldigheid in acht wordt genomen bij de planvoorbereiding, de procesbegeleiding en de kostenbeheersing. Waar de ontwerp-opgave complex is als gevolg van het gestelde programma of de stedenbouwkundige situering, zullen voorstudies worden verricht. Ook zal de rijksoverheid als professionele opdrachtgeefster erop toezien dat de bouwtechniek en de kwaliteit van het binnenmilieu voldoende aandacht krijgen bij ontwerp en uitvoering.

Wanneer de rijksoverheid direct verantwoordelijk is voor de bouwopdracht is de rijksbouwmeester in de positie om een oordeel te geven over architectonische kwaliteit. Het gezag hiertoe kan in de praktijk alleen ontstaan en worden benut als de rijksbouwmeester in principe in alle gevallen wordt geraadpleegd waarbij de rijksoverheid opdrachtgeefster is. Bij bouwopdrachten die via de Rijksgebouwendienst verlopen, adviseert de rijksbouwmeester over de keuze van locatie en architecten, de architectonische aspecten van de opdracht en de inschakeling van beeldend kunstenaars. Op dit moment is de rijksbouwmeester echter niet bij alle bouwopdrachten van de rijksoverheid structureel betrokken.

Het ministerie van Defensie zorgt bijvoorbeeld zelf voor de bouw van militaire objecten en kazernes. Het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft een eigen dienst voor de huisvesting van vertegenwoordigingen in het buitenland. Evenmin

is de rijksbouwmeester structureel betrokken bij opdrachten van het ministerie van Verkeer en Waterstaat voor technische gebouwen van Rijkswaterstaat en de opdrachten van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij voor de huisvesting van landbouwscholen en -universiteiten.

Gezien de noodzaak van een integrale benadering van de ontwerpogave en het belang van de culturele dimensie daarbij, zal in beginsel het advies van de rijksbouwmeester worden ingewonnen bij alle projecten in de utiliteitsbouw waarbij het Rijk rechtstreeks opdrachtgeefster is. Het voorgenomen beleid impliceert dat de bestaande advisering van de rijksbouwmeester aan het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en aan het ministerie van Verkeer en Waterstaat (Rijkswaterstaat) wordt geïntensiveerd. Het ministerie van Verkeer en Waterstaat zal met de rijksbouwmeester overleg voeren om te komen tot een versterking van de advisering van de architectenkeuze bij grote projecten waarvan het ministerie opdrachtgever is. Het ministerie van Buitenlandse Zaken zal het advies inwinnen van de rijksbouwmeester bij in beginsel alle belangrijke projecten in de utiliteitsbouw waarvoor hij opdrachtgever is. Het ministerie van Defensie zal het advies van de rijksbouwmeester inwinnen bij grote projecten die liggen in een stedelijke context zoals kantoren, les- en woongebouwen. Ook bij de keuze van een particulier architect voor dergelijke projecten zal advies van de rijksbouwmeester worden gevraagd.

Als grote afnemer van bedrijfshuisvesting in de huursector beïnvloedt de Rijksgebouwendienst ook indirect de nieuwbouw van vooral kantoren. Vanwege de invloed op het stedenbouwkundige milieu, worden bij het afsluiten van langdurige huurcontracten de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit bij de besluitvorming betrokken. Deze beleidslijn is in 1989 begonnen bij projecten in Groningen en Rotterdam (in het kader van publiek-private samenwerking) en wordt voortgezet bij de realisatie van een aantal belastinggebouwen. In dergelijke gevallen zullen met de projectontwikkelaars vooraf afspraken worden gemaakt over de architectenkeuze en over de zorg voor de architectonische kwaliteit en de stedenbouwkundige inpassing van het gebouw in de omgeving. Met de NEPROM (Vereniging van Nederlandse Projectontwikkelingsmaatschappijen) wordt overleg gevoerd over algemene richtlijnen voor architectonische kwaliteit. Het streven is erop gericht dat deze aanpak vruchten afwerpt onder andere bij de komende realisatie van het omvangrijke programma voor de huisvesting van justitiële diensten.

Waar het Rijk rechtstreeks gebouwen financiert of subsidieert of als toezichthouder optreedt, zal de totstandkoming van - integrale - architectonische kwaliteit zoveel mogelijk worden bevorderd. Het ministerie van WVC zal daartoe voor het eigen bouwbeleid advies inwinnen bij de rijksbouwmeester.

De convenanten tussen VROM/Rijksgebouwendienst en de ministeries van WVC en O&W over respectievelijk de bouw van welzijns-accommodaties en onderwijs zullen worden aangepast zodat in voorkomende gevallen gebruik kan worden gemaakt van de expertise van de rijksbouwmeester. Het accent wordt daarbij gelegd op projecten die door omvang en situering belangrijke stedenbouwkundige implicaties hebben en op projecten die zich onderscheiden door een

bijzondere problematiek zoals bij architectuurhistorisch waardevolle objecten. Waar het onderwijsaccommodaties betreft zal deze advisering zich bewegen binnen de bestuurlijke kaders waarin het opdrachtgeverschap van het bevoegde gezag (doorgaans de schoolbesturen) is geregeld en binnen de door het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen op basis van bestaande programma's van eisen beschikbaar gestelde taakstellende budgetten. Er zal overleg met de minister van Onderwijs en Wetenschappen worden gevoerd over de wijze waarop bij scholenbouw in evaluatieprocedures de architectonische kwaliteit kan worden betrokken. De andere departementen zullen de voorwaarden tot financiering of subsidiëring van utiliteitsbouw uitbreiden met aanbevelingen voor de opdrachtgevers om tot succesvolle projecten te komen. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van de kennis en ervaring van de ministeries van VROM en WVC. De huidige kennisoverdracht van de Rijksgebouwendienst zal daartoe worden voortgezet en afgestemd op een bredere doelgroep. De Rijksgebouwendienst zal de voor eigen gebruik aangelegde documentatie op het gebied van de architectuur en beeldende kunst voor andere departementen en voor opdrachtgevers in de overige overheidssectoren toegankelijk maken. Verder zal de Rijksgebouwendienst een zogeheten mens- en milieuvriendelijk kantoorgebouw als voorbeeldproject ontwikkelen. Daarnaast zullen ook de architectonische kwaliteit en stedenbouwkundige situering van nieuw te bouwen rechtbanken tot onderwerp van studie worden gemaakt.

Inschakeling architecten

In 1993 zal de in de Wet op de architectentitel voorziene titelbescherming effectief worden. De wet regelt wie zich kan laten inschrijven in het Architectenregister en zich op grond van die inschrijving architect mag (blijven) noemen. Inmiddels heeft een groot aantal ontwerpers zich aangemeld voor inschrijving in het register⁴. De rijksoverheid heeft als uitgangspunt dat bij bouwopdrachten waar zij als opdrachtgeefster, als toezichthoudster dan wel in financiële zin rechtstreeks betrokken is, vanaf 1993 in beginsel alleen erkende architecten worden ingeschakeld.

4
Per 1 februari 1991 waren er 6216 ontwerpers ingeschreven, zie hoofdstuk 3 van deze nota.

Publiek-private samenwerking (pps)

De *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* noemt publiek-private samenwerking als mogelijkheid om particuliere financiers te laten bijdragen aan ruimtelijke kwaliteit. Voor een aantal pps-projecten zijn overeenkomsten gesloten waarbij de rijksoverheid als partner optreedt. Het ligt in de bedoeling bij sleutelprojecten⁵ en bij pps-projecten waarin de rijksoverheid deelneemt, expliciet aandacht te vragen voor de totstandkoming van architectonische kwaliteit. Het gaat daarbij niet om een inhoudelijke beoordeling van de architectonische en ruimtelijke kwaliteit van de projecten, maar om de vraag of er voorwaarden zijn geschapen waaronder kwaliteit kan ontstaan. Gunstige voorwaarden zijn onder meer de aanwezigheid van een stedenbouwkundig plan waarin kwalitatieve aspecten aan de orde komen of bijvoorbeeld een gemeentelijke architectuurnota. In de fase van de planuitvoering kan de aandacht voor kwaliteit blijken uit de aanstelling van een supervisor.

5
In de *Vierde nota extra* zijn de zogenaamde sleutelprojecten aangekondigd. Dat zijn projecten die een sleutelrol kunnen vervullen in het ruimtelijk beleid voor stedelijke gebieden, voor infrastructuur en voor daarbij behorende milieutechnologie. Een voorbeeld van een sleutelproject betreft het BANK-plangebied in Den Haag.

Ad hoc advisering

Het beoogde architectuurbeleid is voor de rijksoverheid een nieuw beleidsterrein. In de komende jaren zal dit beleid, dat gericht is op het scheppen van voorwaarden voor integrale kwaliteit, gestalte moeten krijgen. Dit zal plaatsvinden vanuit het besef dat de architectonische kwaliteit van de gebouwde omgeving voortdurend aandacht behoeft. Bovendien stellen, zoals blijkt uit de verkenningen, diverse maatschappelijke ontwikkelingen nieuwe eisen aan de gebouwde omgeving.

Gezien het nieuwe en integrale karakter van het te voeren architectuurbeleid zullen de ministers van WVC en VROM incidenteel een onafhankelijk en gezaghebbend standpunt over de ontwikkeling van de architectonische kwaliteit en het te voeren architectuurbeleid vragen. Daartoe kan op ad hoc basis een adviescommissie worden ingesteld. Voor een dergelijke commissie zal een beroep worden gedaan op deskundigen uit voor de architectuur relevante vakgebieden. Bij de voorbereiding van deze nota heeft reeds een adviescommissie van externe deskundigen gefunctioneerd, de naar haar voorzitter genoemde commissie-Schut. Deze ad hoc ingestelde commissie beantwoordde aan een in de praktijk gebleken behoefte. De commissie-Schut heeft bij de voorbereiding van de nota een waardevolle inbreng vanuit de praktijk van de architectuur en het bouwen kunnen leveren.

Architectuurplatform VROM-WVC

Uit de verkenningen kwam naar voren dat er meer samenhang in het architectuurbeleid van de betrokken departementen moet komen. Terwijl het ministerie van WVC de architectuur vanzelfsprekend benadert vanuit het cultuurbeleid en het ministerie van VROM zich van oudsher meer richt op de gebruikswaarde, zal in het nieuwe architectuurbeleid beider inbreng meer op elkaar worden afgestemd. Het is wenselijk dat er een samenwerkingsverband van VROM en WVC ontstaat dat als platform kan dienen voor de uitvoering en evaluatie van het architectuurbeleid op rijksniveau. Het voorzitterschap van het platform zal in eerste instantie worden bekleed door de Rijksbouwmeester, met het Hoofd Cultuurbeheer van WVC als vice-voorzitter.

Het architectuurplatform VROM-WVC krijgt tot taak het architectuurbeleid van de betrokken ministeries op elkaar af te stemmen. In dat kader wordt ook een bijdrage geleverd aan de afstemming van monumentenbeleid en het beleid voor de hedendaagse architectuur. Deze afstemming is nodig om recht te kunnen doen aan de factor van de historische continuïteit in de architectuur⁶. Het platform ondersteunt initiatieven ter verbetering van de relatie tussen architect en opdrachtgever en kan opdrachten geven voor themagerichte studies. Onderwerpen voor themagerichte studies kunnen bijvoorbeeld zijn: de herstructurering van voormalige bedrijfsterreinen, interregionale planvorming in grensgebieden, bouwen met gesloten kringlopen, bouwen voor ouderen, het hergebruik van (jonge) monumenten.

⁶

Ook in de komende *Nota cultuurbeleid* zal hieraan aandacht worden besteed.

5.2.2. Architectuurklimaat

De architectuur ontwikkelt zich in belangrijke mate autonoom en de rijksoverheid heeft niet het voornemen of de pretentie om hierin sturend op te treden. Toch wil de rijksoverheid door het ondersteunen van initiatieven en het geven van stimulansen de verdere ontwikkeling van het vakgebied bevorderen en voorwaarden scheppen voor de realisatie van projecten met een hoge architectonische kwaliteit. Het stimulerend en ondersteunend beleid kan op indirecte wijze bijdragen aan het verhogen van de kwaliteit van onze gebouwde omgeving. Zo is bijvoorbeeld een zorgvuldige planvoorbereiding van groot belang, evenals de inhoudelijke discussie binnen de vakgemeenschap en het bevorderen van de deskundigheid van architecten en opdrachtgevers. Een andere doelstelling van beleid is de betrokkenheid van het publiek (de gebruiker) bij de ontwikkelingen in de gebouwde omgeving te vergroten.

Ter verbetering van het algemene architectuurklimaat worden de volgende stappen genomen:

- de instelling van een stimuleringsfonds voor architectuur;
- het nemen van maatregelen gericht op de informatievoorziening voor opdrachtgevers en de relatie architect-opdrachtgever;
- het bevorderen van de publieke betrokkenheid;
- het verder ontwikkelen van bestaande instellingen.

Stimuleringsfonds voor architectuur

Er zal een stimuleringsfonds voor architectuur worden ingesteld om de samenhang en efficiëncy in de uitvoering van incidentele projectfinanciering te bevorderen. De bestaande ad hoc voorzieningen van de ministeries van WVC en VROM zullen in het nieuwe fonds worden ondergebracht, aangevuld met nieuwe stimuleringsmaatregelen. Het stimuleringsfonds zal dit subsidiebeleid coördineren uitgaande van een geïntegreerd kwaliteitsbegrip.

Het fonds zal zich niet beperken tot de nieuwste architectuurontwikkelingen, maar ten dienste staan aan het vakgebied als geheel, inclusief de historische component. De beleidsmiddelen zullen worden ingezet ten behoeve van alle betrokkenen in het ontwerp- en bouwproces en het zal ook de publieke respons moeten bevorderen. Het fonds voert zelf geen plannen uit, maar beoordeelt initiatieven en beslist - na toetsing op kwaliteit, haalbaarheid en rendement - over financiële ondersteuning. Subsidie kan alleen door rechtspersonen, zoals stichtingen, gemeenten en dergelijke worden aangevraagd. Hierin ligt een verschil met het bestaande Fonds voor Beeldende Kunsten, Vormgeving en Bouwkunst, dat zich (onder andere) richt op de individuele architect.

Via één loket kan de afhandeling van subsidie-aanvragen doelmatig verlopen en wordt overzichtelijkheid voor de aanvragers bereikt. Het fonds krijgt een eigen verantwoordelijkheid en organisatorische zelfstandigheid. Het streven is erop ge-

richt om, integraal dan wel per project, ook financiële middelen uit andere bronnen (bedrijfstak, gemeenten, architectenbureaus, koepelorganisaties en dergelijke) te verwerven. Het fonds zal zich richten op de subsidiëring van: incidentele projecten, voorbeeldprojecten, ondersteuning gemeenten en provincies en deskundigheidsbevordering ten behoeve van opdrachtgevers.

Incidentele projecten

Er zijn diverse incidentele projecten die voor subsidiëring uit het stimuleringsfonds in aanmerking komen:

- manifestaties;
- tentoonstellingen;
- publikaties, tv- en filmproducties;
- architectuurwedstrijden;
- architectuuronderzoek;
- symposia.

Met een aantal van deze projectgerichte beleidsinstrumenten is in het verleden, met name bij het ministerie van WVC, al ruime ervaring opgedaan en het belang van deze ad hoc ondersteuning wordt algemeen onderschreven. Deze instrumenten leveren door hun flexibiliteit en gevarieerde inzetbaarheid een onmiskenbare stimulerende bijdrage aan een gunstig architectuurklimaat. Toch zijn er verbeteringen mogelijk. Zo zullen de mogelijkheden om via de zogeheten publieksmedia de belangstelling voor architectuur te stimuleren, beter dan voorheen kunnen worden benut. Het is gewenst dat er meer aandacht wordt besteed aan architectuur op de Nederlandse televisie.

Betrekkelijk nieuw zijn de mogelijkheden ter ondersteuning van fundamenteel architectuuronderzoek en het ondersteunen van architectuurwedstrijden. Het stimuleren van meervoudige opdrachten en prijsvragen beoogt verschillende effecten. Architectuurwedstrijden maken verschillen in architectonische kwaliteit zichtbaar. Dit bevordert aandacht voor architectuur en discussie over kwaliteit binnen en buiten de vakgemeenschap. Terwijl door het uitschrijven van een prijsvraag de opdrachtgever meer zicht krijgt op het ontwerpersaanbod, ontstaan voor jong talent kansen om zich te manifesteren. Ook in de situatie dat er sprake is van een zeer complexe ontwerpogave is de architectuurwedstrijd een geëigend middel. Omdat aan prijsvragen en meervoudige opdrachten ook nadelen zijn verbonden, dienen deze middelen echter selectief te worden gebruikt. Criteria voor ondersteuning zijn de landelijke of internationale uitstraling van een prijsvraag of opdracht en het voldoen aan standaardregels ten aanzien van prijzengeld en publieke presentatie.

Voorbeeldprojecten

Ook voorbeeldprojecten zijn een middel om architectonische kwaliteit te realiseren. Voor een bijdrage uit het stimuleringsfonds komen projecten in aanmerking die appelleren aan het kwaliteitsbesef van de bouwpartners in het algemeen en de

opdrachtgevers in het bijzonder. Daarbij zijn twee typen voorbeeldprojecten te onderscheiden: gerealiseerde projecten en experimenten.

Gerealiseerde projecten

Het gerealiseerde voorbeeldproject onderscheidt zich door de geleverde architectonische prestatie. Het is vanwege de kwaliteit dat het project als voorbeeld dient. Om meer praktische betekenis aan het voorbeeldproject te geven, wordt er ruime aandacht besteed aan de wijze waarop de geleverde prestatie tot stand is gebracht. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de verantwoording op het punt van het programma van eisen, de architectenkeuze en de inschakeling van verwante disciplines, het verrichten van voorstudies en de kwaliteitszorg gedurende het verloop van het bouwproces. Diverse bouwopgaven kunnen tot voorbeeld strekken. Er kan onderscheid worden gemaakt naar sectoren en naar typen gebouwen. De rijksprijs voor bouwen en wonen *De Bronzen Bever*, waarbij de Rijksgebouwendienst, het Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting en de Rijksplanologische Dienst betrokken zullen zijn, heeft een plaats in dit kader. De prijs is tot heden bestemd voor de opdrachtgevers van utiliteitsbouw, maar zal worden uitgebreid tot woningbouw en ruimtelijke ordening. Verder zal, zoals aangekondigd in het investeringsprogramma 1991-1995 huisvesting voortgezet onderwijs, een scholenprijs worden ingesteld. Deze prijs wordt voor het eerst in 1992 uitgereikt.

Experimenten

Het tweede type voorbeeldprojecten heeft een sterk innovatief karakter. Dit kan betrekking hebben op een bijzondere wijze van opdrachtgeving, waarbij afgeweken wordt van het gangbare rolpatroon van participanten in het ontwerp- en bouwproces, het ontwikkelen van plannen vanuit een multidisciplinaire invalshoek of het stimuleren van architectonische ontwerpen en/of (semi-permanente) realisaties met een bijzondere grensverleggende en culturele betekenis. Het explorerende karakter en de originele gedachtenvorming moeten bij deze experimentele projecten uitgangspunt zijn.

Gemeenten en provincies

De gemeentelijke overheden, en in mindere mate ook de provincies, spelen een belangrijke rol bij de zorg voor de kwaliteit van de gebouwde omgeving⁷. Zij treden op als regelgever, opdrachtgever, begeleider of participant en beschikken over een veelzijdig instrumentarium van sturende en controlerende bevoegdheden. Decentralisatie van besluitvorming, onder meer op het terrein van de volkshuisvesting, leidt ertoe dat op lokaal niveau belangrijke beslissingen worden genomen, bijvoorbeeld over de kwaliteit van woning en woonomgeving. De lokale overheden zullen daarbij moeten samenwerken met marktpartijen als woningcorporaties en projectontwikkelaars, waarbij ook gebruikers van gebouwen en openbare ruimte hun plaats dienen te krijgen. Dat vraagt om een integrale benadering van de planvorming.

Er zijn verschillende vormen van samenwerking en verschillende methoden om de betrokkenheid van lokaal bestuur, welstand, opdrachtgever, gebruiker, ont-

7
Zie bijlage 2: *Architectuurbeleid van lagere overheden; Gemeentelijk architectuurbeleid.*

8
 Advies inzake het toekomstig kwaliteitsbeleid, RAVO, 1990. Adviesnr 174/stuknr 28, p. 13.

9
 Volgens de Vierde nota ruimtelijke ordening extra (Vinex) zullen in de periode 1995-2015 ongeveer 835.000 woningen worden gebouwd. Hiervan komen er 240.000 in Brabant en Gelderland, 485.000 in de Randstadprovincies en 110.000 in de rest van het land.

10
 Zie bijlage 2: Architectuurbeleid van lagere overheden; Van welstandstaetzicht tot welstandsreg.

11
 Voor gemeenten is onlangs het activiteitenprogramma 'architectonische kwaliteit als opdracht voor het openbaar bestuur' opgezet. Het programma is gericht op kennisoverdracht en informatie-uitwisseling over gemeentelijk architectuurbeleid (lezingen, workshops, excursies, een symposium).

werper en aannemer in de planvorming te organiseren. De gekozen aanpak kan belangrijke gevolgen hebben voor de uiteindelijke stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit. De onvrede met stedelijke milieus wordt wel in verband gebracht met een te geringe invloed op het stedenbouwkundig ontwerp van betrokkenen als woonconsumenten en opdrachtgevers⁸. Uit de verkenningen is gebleken dat het thans in veel gemeenten ontbreekt aan een samenhangende visie op stedelijke gebieden en op de te realiseren architectonische kwaliteit, waarbij vooral de relatie tussen architectuur en stedenbouw een probleemgebied is.

Hoewel er minder accent ligt op de bouw van nieuwe woningen dan voorheen, blijft de bouwopgaaf volgens de *Nota volkshuisvesting in de jaren negentig* en de *Vierde nota ruimtelijke ordening extra (Vinex)* nog indrukwekkend⁹. Dit vraagt van alle betrokkenen grote inspanning om bouwproductie te realiseren van een hoogwaardige kwaliteit, ook omdat er in de komende jaren gewerkt moet worden in nieuwe, gedecentraliseerde verhoudingen. Terwijl de beslissingsbevoegdheid op lokaal niveau ligt, is er duidelijk behoefte aan kennisoverdracht aan gemeenten en andere betrokkenen op dit niveau. Kennisoverdracht en stimulering vanuit de rijksoverheid zijn dan ook essentiële elementen in het voorgenomen beleid binnen het kader van het Stimuleringsfonds voor architectuur.

Deze maatregelen zijn met name bedoeld voor gemeenten. Provincies kunnen echter ook een rol spelen in het architectuurbeleid. Incidenteel komen projecten voor die - over het algemeen - betrekking hebben op kleinere gemeenten of landelijke gebieden. Er is een aantal beleidsaspecten op provinciaal niveau waar architectuur dan wel de vormgeving van de gebouwde omgeving van betekenis zijn. Dat betreft in het bijzonder het cultuurbeleid (bijvoorbeeld de betrokkenheid bij het Monumenten Inventarisatie Project), het volkshuisvestingsbeleid en het beleid voor de ruimtelijke ordening.

Gemeentelijke architectuurbeleidsplannen

De rijksoverheid zal de ontwikkeling van een gemeentelijk architectuurbeleid ondersteunen door via het Stimuleringsfonds middelen beschikbaar te stellen voor gemeentelijke architectuurbeleidsplannen. In een dergelijk plan wordt het gemeentelijke beleid voor komende jaren geformuleerd. Zo'n beleidsplan kan de gemeente helpen om het plaatselijke architectuurklimaat te verbeteren en is gebaseerd op een analyse van de bestaande situatie. In het gemeentelijke kwaliteitsbeleid kunnen de goede en de slechte ervaringen uit het verleden worden betrokken. Belangrijk is ook de samenhang van dit kwaliteitsbeleid met het gemeentelijk beleid ten aanzien van volkshuisvesting (zoals mogelijk geformuleerd in een volkshuisvestingsplan), ruimtelijke ordening en milieu.

Voor de effectiviteit van het lokale beleid is het essentieel dat in het plan ook aan de orde komt hoe het kwaliteitsbeleid in de relatie met bouwpartijen tot uitdrukking wordt gebracht. Daarbij kan worden gedacht aan een inhoudelijke uitwerking in samenwerkingsovereenkomsten tussen gemeente en de plaatselijke woningcorporaties en andere opdrachtgevers en aan de gewenste inbreng van het welstandstoezicht¹⁰. Impulsen kunnen ontstaan door de ontwikkeling van deskundigheid binnen het gemeentelijk apparaat¹¹, door het stimuleren van op-

drachtgevers (ook door hen in een vroeg stadium in de stedenbouwkundige planontwikkeling te betrekken) en door initiatieven om de belangstelling van het publiek te vergroten. Verwacht kan worden dat de aanwezigheid van een goed doorzacht beleidsstuk de publieke discussie over het kwaliteitsbeleid bevordert. Ook kan daardoor een gedachtenwisseling met opdrachtgevers, bouwbedrijven en architecten op gang komen over de kwaliteitsmaatstaven die de gemeente aanlegt.

Beeldkwaliteitplannen

Ter ondersteuning van het gemeentelijke architectuurbeleid wil het Rijk verder het gebruik stimuleren van beeldkwaliteitplannen. Een aangrijpingspunt daarbij is dat in de gemeentelijke planvorming de nadruk is komen te liggen op de bestemmingen van gebieden, waarbij de vorm en structuur van die gebieden grotendeels uit het denken over de stedelijke ontwikkeling is verdwenen. Behalve waar het gaat om het behoud van bestaande structuren zijn er nu nog weinig instrumenten om recht te doen aan de morfologie van de stad. De totstandkoming van beeldkwaliteitplannen, waarin juist de ruimtelijke beeldvorming essentieel is, zal om die reden worden gestimuleerd.

Het beeldkwaliteitplan geeft in woord en beeld en voor verschillende schaalniveaus de uitgangspunten aan voor het te ontwikkelen stedenbouwkundige en architectonische ontwerp¹². Het is een op locatie en situatie afgestemd referentiekader voor de architectonische en stedenbouwkundige vormgeving. De grondslag voor de ontwikkeling van een beeldkwaliteitplan is een inventarisatie, analyse en evaluatie van de ruimtelijke kwaliteit van de bestaande gebouwde omgeving. Beeldkwaliteitplannen vormen een aanvulling op bestaande gemeentelijke instrumenten als het bestemmingsplan, dat op het gebruik is gericht.

Gezien de behoefte aan kennis over de specifieke morfologische structuur van steden zal de informatie die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft verzameld onder andere voor het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) toegankelijk worden gemaakt. Gemeenten kunnen dan uit deze gegevens putten bij het opstellen van een stedenbouwkundig plan of een beeldkwaliteitplan.

Deskundigheid opdrachtgevers

Het realiseren van architectonische kwaliteit is in belangrijke mate afhankelijk van de inbreng van de opdrachtgever. Gebleken is dat niet alle opdrachtgevers de mogelijkheden van hun 'vak' optimaal benutten. Daarom zal het ook voor opdrachtgevers of hun organisaties mogelijk worden gemaakt een beroep te doen op het Stimuleringsfonds.

Financiering Stimuleringsfonds

De ministers van WVC en VROM stellen voor 1992 vijf miljoen gulden en voor 1993 en 1994 6,9 miljoen gulden beschikbaar. Na 1994 zal de minister van VROM bezien of de bijdrage (2,8 miljoen gulden) aan het Fonds zal worden voortgezet. De minister van WVC zal volgens de gebruikelijke procedure van het Kunstenplan eind 1996 de bijdrage (4,0 miljoen gulden) aan het Fonds opnieuw beoordelen.

12

In de nota *Kwaliteit met beleid* van de Federatie Welstandstoezicht wordt over de inhoud van deze kwaliteitsplannen geconstateerd dat het gaat om alle varianten tussen zeer globaal en zeer gedetailleerd. Die mate van flexibiliteit geldt ook voor de juridische vorm. 'Het kwaliteitsplan kan zowel als autonoom beleidsstuk functioneren als ook bijvoorbeeld onderdeel uitmaken van de toelichting op het bestemmingsplan.'

Opdrachtgevers en architecten

Aan de wieg van geslaagde en minder geslaagde bouwprestaties staat niet alleen een architect, maar zoals gezegd altijd ook een opdrachtgever. Hoewel de belangstelling voor architectuur bij opdrachtgevers groeit, krijgt architectonische kwaliteit nog te weinig aandacht, zeker in verhouding tot financiële en technische overwegingen. Er bestaat in dit opzicht geen fundamenteel verschil tussen de marktsector en de niet-winstbeogende opdrachtgevers. De noodzaak om architectuurbeleid richting opdrachtgevers te ontwikkelen komt ook voort uit de verschuivingen die in deze sector plaatsvinden. Naast de ondernemingen die van oudsher voor de markt bouwen zijn er nieuwe partijen in opkomst. Het architectuurbeleid voor opdrachtgevers houdt met deze diversiteit rekening. Naast de reeds aangegeven mogelijkheden die in het kader van het Stimuleringsfonds zullen worden gecreëerd, zullen in de richting van de opdrachtgevers de volgende maatregelen worden genomen.

Onderzoek architectuurbeleid opdrachtgevers

Zowel professionele opdrachtgevers als grote aannemers zijn zich meer gaan toeleggen op een sturende rol in het bouwproces. Bouwbedrijven zijn echter primair betrokken bij de realisatie van het gebouw en hebben minder belang bij bijvoorbeeld de toekomstwaarde. Het is daarom van groot belang dat opdrachtgevers hun verantwoordelijkheid voor het eindproduct erkennen. Het beleid is erop gericht opdrachtgevers te stimuleren om integrale architectonische kwaliteit na te streven. Hierbij wordt rekening gehouden met de groeiende betekenis van de voorfase in het bouwproces. In het kader van deze nota zijn onderzoeken verricht naar het architectuurbeleid van woningcorporaties en gemeenten. De resultaten daarvan maakten een aantal problemen duidelijk. Zo bleek dat bij woningcorporaties sprake is van een nogal behoudende architectenkeus en een eenzijdige nadruk op de technische en functionele aspecten van het ontwerp¹³. De komende tijd zal ook het architectuurbeleid van andere opdrachtgevers, bijvoorbeeld projectontwikkelaars, in kaart worden gebracht.

¹³ NWR, *Woningcorporaties en architectuurbeleid*, Almere, 1991.

Informatie, documentatie en deskundigheid

Gebleken is dat onder private opdrachtgevers, en dan in het bijzonder de niet-professionele opdrachtgever, behoefte bestaat aan betrouwbare informatie bij de voorbereiding van het bouwproces. Dat kan informatie betreffen over mogelijk vooronderzoek, het programma van eisen of over de architectenkeuze. Ook onder publieke opdrachtgevers, zoals gemeenten, is er behoefte aan meer informatie, maar dan vooral gericht op de wijze waarop zij een architectuurbeleid kunnen opzetten en uitvoeren. Er zal een informatie- en documentatiepunt voor publieke en private opdrachtgevers worden ingesteld. Verder zullen in het kader van het Stimuleringsfonds mogelijkheden worden gecreëerd om de deskundigheid van opdrachtgevers te bevorderen, bijvoorbeeld door middel van activiteitenprogramma's of cursussen.

In het bouwproces is de architectenkeuze een cruciaal moment. Het gaat er

vooral om de architect te kiezen die naar stijl en opvattingen aansluit bij het specifieke karakter van de bouwopgave. In 1989 waren er in Nederland 1906 architectenbureaus waar ongeveer 2900 architecten werkten. Onbekendheid met kwaliteitscriteria en met het aanbod van ontwerpers ook op het punt van projectmanagement, bouwkostenskundigheid en automatisering kunnen een goede opdrachtverlening in de weg staan¹⁴. Bij niet-professionele opdrachtgevers bestaat behoefte aan informatie over het architectenaanbod. De professionele opdrachtgever kiest op dit moment zijn architect vooral op basis van vaste relaties¹⁵. Het ligt in de bedoeling bij het informatie- en documentatiepunt een documentatiebestand van architecten, die zijn ingeschreven in het Architectenregister, onder te brengen.

De informatie over het architectenaanbod zou verstrekt kunnen worden op basis van een actueel bestand met gegevens en beeldmateriaal over het werk van architecten. Het streven is erop gericht het informatie- en documentatiepunt onder te brengen bij een bestaande instelling. Na een startsubsidie zal het informatie- en documentatiepunt in belangrijke mate zijn inkomsten uit bijdragen van de gebruikers moeten verwerven.

De ministers van WVC en VROM stellen voor deze activiteiten voor 1992 600.000 gulden en voor 1993 en 1994 300.000 gulden beschikbaar. Daarna zal worden bezien in hoeverre een continuering van de bijdrage van de rijksoverheid aan deze activiteiten noodzakelijk is.

Aansprakelijkheid

De aansprakelijkheid van de bouwpartners voor de kwaliteit van het eindproduct is niet altijd voldoende afgebakend, zodat niet duidelijk is wie voor welke fout aansprakelijk is. Opdrachtgevers, met name de kleine, worden geconfronteerd met de gevolgen: zij hebben onvoldoende garantie dat zij (bouwtechnische) kwaliteit geleverd krijgen en moeten in nogal wat gevallen zelf eventuele schade dragen. Zolang toetsing van de kwaliteit volgens vaststaande normen niet mogelijk is, zijn verzekeringsmaatschappijen niet bereid om aansprakelijkheidsrisico's van bijvoorbeeld architecten- en adviesbureaus te verzekeren. Zelf zijn deze bureaus maar in beperkte mate in staat deze risico's te dragen en hebben zij hun aansprakelijkheden in standaard contractvoorwaarden zoveel mogelijk beperkt. De behoefte aan een meer sluitend systeem van aansprakelijkheid en garantie geldt niet alleen voor ontwerpers, maar ook voor bouwers. De positie van de opdrachtgever verbetert indien in deze behoefte kan worden voorzien. Inmiddels zijn er vanuit de EG stappen ondernomen om te komen tot maatregelen op het terrein van aansprakelijkheid, garantie en verzekering. Zij zullen voorlopig alleen betrekking hebben op nieuw te bouwen woningen. Op grond daarvan is in bredere zin verkennend onderzoek begonnen naar de mogelijkheden op deze gebieden. In dat kader wordt ook nagegaan of een onafhankelijke partij namens de opdrachtgever erop toe kan zien dat de bouwpartners zich houden aan de contracten en te ontwikkelen systemen van kwaliteitsborging.

14

Zie bijlage 4: 'De architect als ondernemer'.

15

Dit blijkt uit het EIB-onderzoek uit 1990 naar de architectenkeuze bij 100 bouwopdrachten.

Publieke betrokkenheid

Omgevingseducatie

Iedereen wordt dagelijks geconfronteerd met de vormgeving van zijn gebouwde omgeving. Het beleven van architectuur en stedenbouw kan worden vergroot door de verspreiding van kennis over ontwikkelingen in de gebouwde omgeving. In beginsel zijn de mogelijkheden voor een levendige publieke betrokkenheid bij de vormgeving van de gebouwde omgeving groot. Om die reden wordt in het beleid veel plaats ingeruimd om de belangstelling van 'het publiek', de gebruikers van gebouwen en openbare ruimte, te bevorderen. Omgevingseducatie, bijvoorbeeld door middel van excursies en lesprogramma's, publikaties, manifestaties en tentoonstellingen, moet hieraan bijdragen. Het beleid richt zich zowel op landelijk als lokaal niveau. Zo kunnen initiatieven op lokaal niveau die tot doel hebben de publieke en bestuurlijke betrokkenheid bij architectuur en stedenbouw te stimuleren een eenmalige ondersteuning ontvangen. Hierbij zal erop worden gelet dat dergelijke projecten voldoende draagvlak hebben, zodat voortzetting en uitbouw van het initiatief met lokale ondersteuning kan worden verwacht. Voornaamste doel van dit beleid is de architectuurparticipatie van een breed publiek binnen gemeenten te bevorderen.

Ook in de buitenschoolse kunsteducatie komt architectuur niet erg aan bod. Wel is het onderwerp architectuur opgenomen als onderdeel van cursussen kunstgeschiedenis waaraan veelal excursies zijn gekoppeld naar exposities, bijzondere gebouwen of steden. Het cursusaanbod op het gebied van architectuur kent nog weinig eenheid; er is geen ondergrond in de vorm van een curriculum, basiscursus of beproefde methodiek. Daarom zal de samenstelling worden bevorderd van inzichtelijk lesmateriaal, dat bijvoorbeeld kan uitgaan van gezichtsbepalende en aansprekende projecten. Verder wordt gestimuleerd dat het projectenbeleid kunstzinnige vorming meer specifieke aandacht besteedt aan architectuureducatie. Het nieuwe beleid ter bevordering van de publieke betrokkenheid wordt door het ministerie van WVC ondersteund met een subsidie van een half miljoen gulden per jaar.

Voorlichting

De rijksoverheid dient zich bij voorlichtingsactiviteiten op het terrein van deze nota terughoudend op te stellen. Haar rol zal ondersteunend en stimulerend zijn. Door de zogenoemde openbaarheidsvoorlichting zal de inhoud van de nota en de doelstelling die de regering ermee wil bereiken, bij alle relevante doelgroepen bekend gemaakt worden. Te verwachten valt dat over de nota in de media en met name in de vaktijdschriften, een intensieve gedachtenwisseling zal plaatsvinden.

Deze discussie draagt op zichzelf al bij tot gedachtenvorming en bezinning over de architectuur in ons land. Na parlementaire behandeling van de nota kan voorlichting als instrument worden ingezet om de erin verwoorde doelstellingen dichterbij te brengen. Het organiseren, ondersteunen en deelnemen aan studiebijeenkomsten en symposia kan een effectief middel zijn om het architectuur-

klimaat te stimuleren. Daarbij kan een actieve benadering van de media, waaronder de televisie, voor ruimere aandacht, ook buiten de directe doelgroepen zorgen.

Instellingen

Het Nederlands Instituut voor Architectuur en Stedebouw

Het Nederlands Instituut voor Architectuur en Stedebouw (het Architectuurinstituut) speelt een belangrijke rol bij de verbetering van het architectuurklimaat. Het in 1988 opgerichte instituut heeft een centrale functie in het distribueren van kennis over architectuur, stedebouw en planologie voor het vakgebied en het publiek. Om die reden wordt deze particuliere instelling structureel ondersteund. Het leidende motto bij de oprichting van het instituut was: verbindt de rijke bronnen van het verleden met het avontuur van de toekomstige ontwerpogave. Dit geeft aan dat het instituut in zijn beleid recht wil doen aan het aspect van de historische continuïteit in de architectuur en stedebouw. Er zal een nieuwe huisvesting worden betrokken waarin alle onderdelen van het instituut zullen worden ondergebracht. De ministeries van WVC en VROM hebben gezamenlijk de nieuwbouw financieel mogelijk gemaakt. Dit gebouw in het Rotterdamse museumpark wordt gebouwd na een speciaal uitgeschreven meervoudige opdracht. Zowel het organiseren van de meervoudige opdracht als de realisatie van het ontwerp in opdracht van het instituut zijn een uitvloeisel van het architectuurbeleid van de rijksoverheid.

Het instituut is nog in opbouw. In de komende jaren zullen de activiteiten verder worden verruimd. Daarbij wordt gedacht aan het intensiveren van de kennisoverdracht voor het vakgebied, het publiek en de opdrachtgevers. Ook het produceren van educatieve voorzieningen voor binnen- en buitenschools gebruik wordt hieronder begrepen. Verder wordt onderzocht hoe in het presentatiebeleid effectief gebruik kan worden gemaakt van de media. Bovendien zal het instituut zich meer gaan richten op de internationale verhoudingen. In dat kader wordt onder meer de uitgave van een Engelstalig tijdschrift over architectuur en stedebouw overwogen.

De minister van WVC stelt voor de reguliere exploitatie van het Architectuurinstituut een subsidie beschikbaar oplopend tot een maximum van vijf miljoen gulden per jaar. Bovendien is voor het inhalen van achterstanden in het beheer van de belangrijke (rijks)collecties van het instituut en het verbeteren van de toegankelijkheid een eenmalige steunbijdrage van één miljoen toegezegd.

Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst

De regeling individuele subsidies van het ministerie van WVC wordt sinds 1988 uitgevoerd door de Stichting Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst.

Hoewel de individuele ondersteuning van architecten voor hun creatieve, conceptuele en professionele ontplooiing op zichzelf als waardevol kan worden beschouwd, blijkt de toepassing op het gebied van architectuur en stedebouw voor

opleidingen het geval is, hieraan een bijdrage leveren.

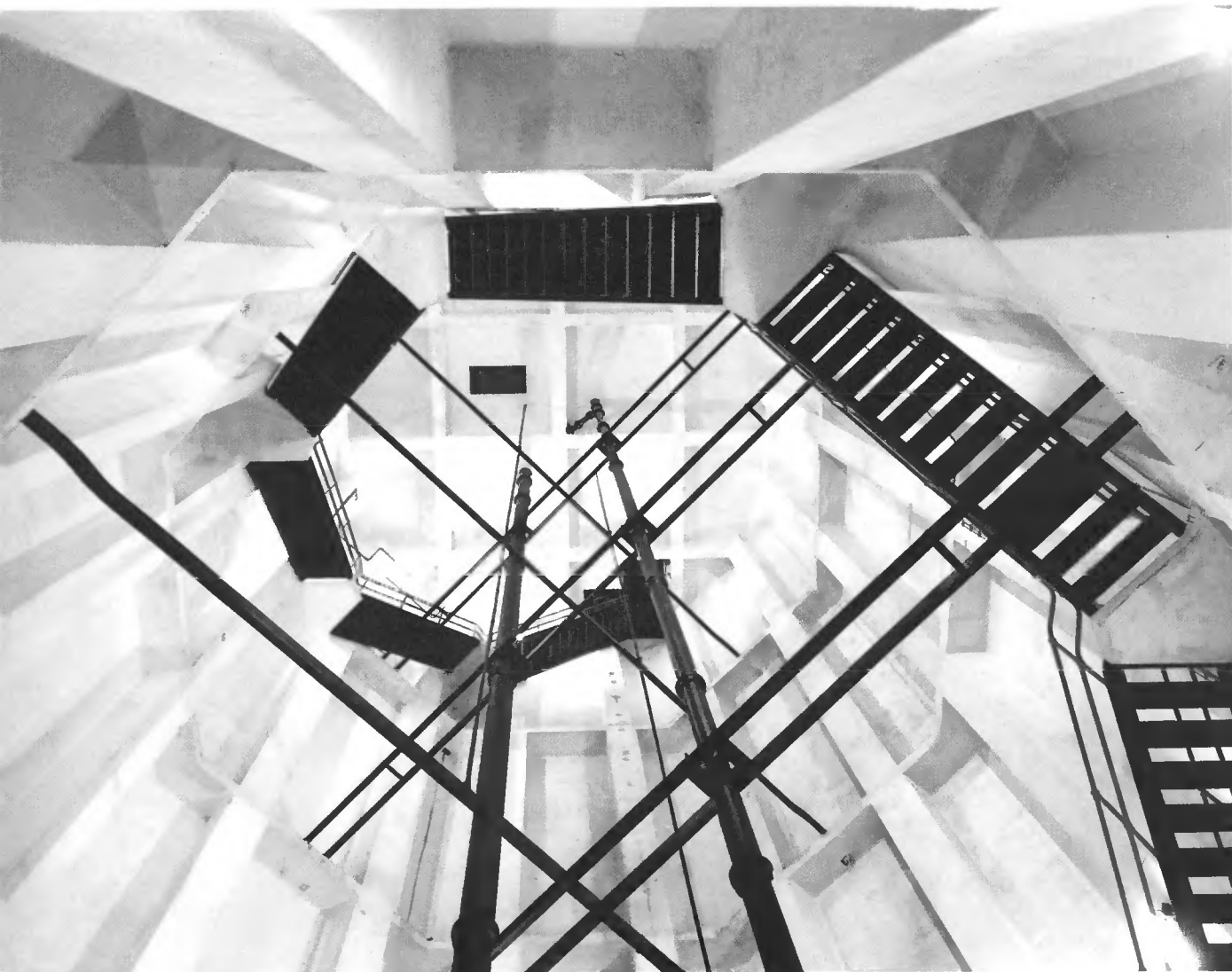
Velen zijn van mening dat de opleiding ook minimaal één praktijkjaar moet bevatten, zodat de cursusduur op zes jaar zou komen. Ook andere EG-landen kennen voor dergelijke opleidingen een cursusduur van vijf jaar en langer (met uitzondering van de Bondsrepubliek waar de cursusduur van de opleiding aan de *Fachhochschule*, die nu nog vier jaar is, eveneens in discussie is). In EG-verband wordt gewerkt aan de afstemming van de architectenopleidingen. Aan de Raad van Europa is door het EG-raadgevend comité voorgesteld om de Architectenrichtlijn van 10 juni 1985 bij te stellen. Het comité doet de aanbeveling om de cursusduur van de architectenopleiding te stellen op zes jaar (inclusief stage) dan wel zeven jaar (inclusief stage en praktijkjaar). Architectenorganisaties hebben hun voorkeur uitgesproken voor een universitaire opleiding tot architect waarin technische en vormgevingsaspecten zijn geïntegreerd. In 1990 hebben de technische universiteiten bij de minister van Onderwijs en Wetenschappen plannen voor herstructurering van de bouwkunde in het WO ingediend met als belangrijkste doel de drastische verbetering van de algehele kwaliteit van onderwijs en onderzoek. Ook de bovengenoemde integratie van technische en vormgevingsaspecten behoort tot de plannen van de technische universiteiten. De minister van O & W is tot positieve beoordeling van deze plannen overgegaan omdat aanneemelijk geacht mag worden dat de gewenste eindsituatie van de herstructurering zoals beschreven in het HOOP¹⁷ 1990 bereikt zal worden. In afwachting van de evaluatie in 1993 ziet de minister van O & W voorhands af van maatregelen, zoals de beëindiging van één van de WO-opleidingen.

17
Hooger onderwijs- en onderzoeksplon.

De kwaliteit van de uitstroom van de opleiding via het HBO is tot op heden toereikend omdat de post-initiële fase (aan de voormalige Academies van Bouwkunst) zes jaar (part-time) omvat en daarmee voldoende mogelijkheden aanwezig zijn om te compenseren of aan te vullen wat de initiële fase (HTO-Bouwkunde) niet kan bieden. Door de Verkenningcommissie Bouwkunde is verkorting van de totale opleiding in het HBO voorgesteld. Op basis van de discussie over het ontwerp HOOP 1990 heeft de minister van O&W de hogescholen een aantal vragen voorgelegd over het bouwkunstonderwijs in het HBO. Deze vragen hadden onder meer betrekking op de landelijke capaciteit en het aantal opleidingsplaatsen. Door de HBO-raad zijn deze vragen voorgelegd aan een adviescommissie bouwkunst onder voorzitterschap van Prof. ir. K. Rijnboutt. De commissie heeft op 5 november 1990 haar eindrapport *De kwaliteit geconcentreerd* aan het bestuur van de HBO-raad aangeboden.

De belangrijkste conclusies zijn, dat de commissie een totale capaciteit van ongeveer vijfhonderd studenten aan de (toenmalige) academies van bouwkunst voldoende acht, dat zij voorstelt om de opleiding op drie plaatsen te concentreren en samenwerkingsverbanden tussen de bouwkunstopleidingen en de afstudeerrichting architectuur/stedebouw binnen het HTO wenselijk acht.

In de verkenningen is een beeld geschetst van de algemeen maatschappelijke ontwikkelingen en de veranderingen in de gebouwde omgeving die de achtergrond vormen voor het nieuwe architectuurbeleid. Ook de curricula van de onderwijs-

Bijlagen

Tabel 1:

Samenstelling en omvang investeringsstromen naar drie sectoren (in delen totale investering gebouwde omgeving)

jaar	aandeel overheden	aandeel semi- overheid	aandeel bedrijven	investeringen in de ge- bouwde omgeving
	%	%	%	x mld guldens
1950	26,7	20,2	53,1	11,9
1955	28	18,6	52,9	15,1
1960	30,8	19,9	49,3	21,2
1965	30,8	21,8	47,4	33,9
1970	27,5	25,3	47,2	48,7
1975	27,2	25,8	47,0	43,3
1980	20,8	25,8	53,4	45,2
1985	23,1	25,3	51,6	35,9
1988	17,1	26,8	56,1	44,1

Bron: Axon

Bijlage I. De komende bouw- en ontwerpogave

I.1. Investerings in de gebouwde omgeving

In het kader van het architectuurbeleid is het belangrijk inzicht te hebben in de aard en omvang van de komende bouw- en ontwerpogave. Ook de verdeling van de investeringsstromen over de verschillende sectoren geeft een aanwijzing hoe het architectuurbeleid gevoerd kan worden.

De investeringen in de gebouwde omgeving vormen de hoofdmoet van de totale investeringen in Nederland. In de jaren zestig ging het om ruim zestig procent van alle investeringen. Momenteel gaat het om vijftig procent. Wel is in de afgelopen decennia een verschuiving opgetreden in de onderlinge verhoudingen tussen woningen, gebouwen en grond-, weg- en waterbouw (zie figuur 1). Globaal volgden de investeringen in woningen en gebouwen echter de algehele conjunctuurontwikkeling in Nederland.

In de samenstelling en omvang van de investeringsstromen in de gebouwde omgeving valt op, dat het aandeel van de overheid de afgelopen decennia is afgenomen van ruim dertig procent in 1960 tot ongeveer zeventien procent in 1988. Met investeringen van semi-overheden (woningcorporaties, nutsbedrijven, et cetera) gaat het echter nog steeds om ongeveer vijftig procent van de totale investeringen in de gebouwde omgeving (tabel 1).

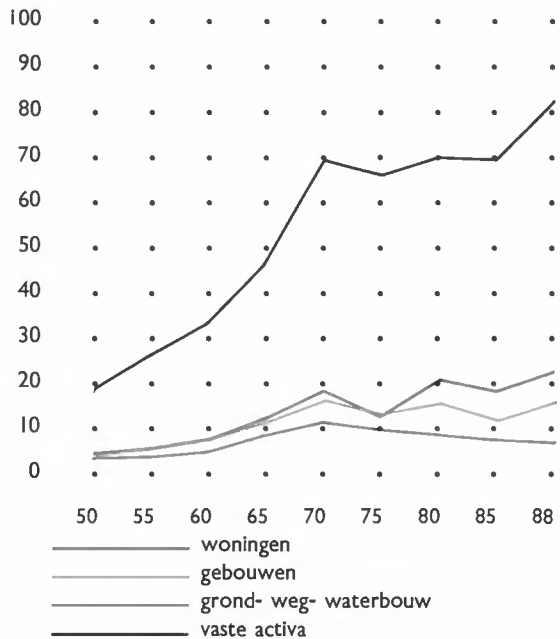
De komende jaren zal het aandeel van overheid en semi-overheid naar verwachting ongeveer gelijk blijven. Een samenhangend kwaliteitsbeleid van de rijksoverheid, eventueel in samenwerking met semi-overheidsinstanties, kan de komende jaren dan ook een belangrijke invloed hebben op de architectonische kwaliteit van de gebouwde omgeving.

I.2. De komende bouwogave

Ook in het komende decennium is een grote behoefte aan bouwwerken voorzien. De omvang van de produktie is met name afhankelijk van de economische groei en de inkomensgroei. Het renteniveau speelt daarbij een belangrijke rol. Hieronder wordt globaal een aantal sectorale ontwikkelingen beschreven. Uitgangspunt is de *Nata bouwpragnases 1990-1995* van het ministerie van VROM. Daarbij is een relatie gelegd met de macro-economische verwachtingen voor 1990 en 1991 van het Centraal Plan-

Figuur 1:

Ontwikkeling van de investeringen in vaste activa in Nederland naar samenstelling in miljarden gulden.

Bron: Brouwer, produktie RPD
(Prijspeijl 1980)

bureau. Voor de middellange termijn is in de nota uitgegaan van een gematigde stijging van de bedrijfsinvesteringen van een tot twee procent. Verder is verondersteld dat de lange rente voor de periode 1992-1995 op het niveau van 8,75 procent blijft.

Woningbouw

De produktie in de woningbouw (nieuwbouw en verbetering) neemt de komende jaren af van 20,5 miljard gulden in 1989 tot circa zeventien tot negentien miljard gulden in 1995. Het aantal gesubsidieerde nieuwbouwwoningen (sociale koop- en sociale huurwoningen) daalt van 69.000 in 1989 tot 42.000 in 1995. In de ongesubsidieerde sector is rekening gehouden met een daling van 38.000 in 1989 naar 32.000 in 1990. Voor de jaren daarna valt con-

form de marges in het Meerjarenplan woningbouw een geleidelijke stijging te voorzien.

De woningbouwverbetering zal in de jaren negentig voor het overgrote deel ongesubsidieerd tot stand komen. Corporaties zullen verbeteringen, anders dan voorheen, grotendeels uit de huuropbrengsten dienen te financieren. In de Nota bouwprognose 1990-1995 werd nog een geringe produktiestijging verwacht. De rijksbijdragen aan het stadsvernieuwingsfonds zullen de komende jaren licht dalen. Toch wordt een stijging in uitgaven voor woningverbeteringen via het stadsvernieuwingsfonds voorzien. Dit heeft te maken met de verschuiving in gemeentelijke uitgaven: minder aankoop van (door de gemeente te renoveren) woningen en meer subsidies voor verbetering van (eigen) woningen en woonhuis-monumenten.

Utiliteitsbouw

De utiliteitsbouw vertoonde de afgelopen jaren een sterke groei. De komende jaren zal de ontwikkeling in sterke mate samenhangen met de economische groei. De produktie in deze sector zal stijgen van 14,7 miljard gulden in 1989 tot zestien miljard gulden in 1995. In de periode van 1986 tot 1989 is het produktievolume in de utiliteitsbouw voor de marktsector (bedrijven) met bijna vijftig procent toegenomen. Voor de komende jaren wordt een vermindering van de groei verwacht. Zo zal onder meer de bouw van agrarische gebouwen naar verwachting op zijn best stabiliseren. De produktie voor gebouwen in de nijverheid laat op korte termijn nog een stijging en voor latere jaren een stabilisatie zien. De bouwproduktie voor gebouwen voor handel en verkeer (met name rond Schiphol) zal op korte termijn sterk stijgen terwijl op middellange termijn vermindering van de groei wordt voorzien. Na een daling tot 1992 zal de bouwproduktie voor utiliteitsgebouwen in de budgetsector (overheid, onderwijs, gezondheidszorg en overige) stijgen. Een belangrijke rol spelen daarbij de investeringen in de huisvesting van justitiële diensten en de gezondheidszorg. Bij de justitiële diensten gaat het om een investeringsvolume van 1 miljard gulden tot 1998. Het produktievolume in de gezondheidszorg kan toenemen van 850 miljoen gulden in 1989 tot 1 miljard gulden in 1995. Er wordt van uitgegaan dat de produktie van utiliteitsgebouwen door lagere overheden gelijk blijft.

GWV-sector

De investeringen in de grond-, weg- en waterbouw nemen de komende jaren toe van 5,9 miljard gulden in 1989 tot 7,7 miljard gulden in 1995. Het gaat met

name om investeringen in opdracht van bedrijven. Dit heeft voor een belangrijk deel te maken met de uitvoering van de voorstellen in het Structuurschema verkeer en vervoer II, de Vierde nota extra en het NMP-plus. Belangrijke investeringen zijn onder meer de versnelling van de realisatie van Rail21, de uitvoering van Rail21 Cargo en voorzieningen voor het openbaar vervoer zoals busbanen en de uitbreiding van Schiphol.

Ook de infrastructurele investeringen in opdracht van het rijk nemen toe. Er staan enkele grote projecten op stapel zoals de stormvloedkering in de Nieuwe Waterweg en voorzieningen voor de verkeersinfrastructuur.

De lagere overheden zijn voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de uitvoering van de beleidsvoornemens in het NMP-plus. Daarbij gaat het om zaken als aanleg en onderhoud van rioleringen, bodemsanering en bodembescherming.

1.3. De komende ontwerpogave

Bovenstaande cijfers geven een kwantitatief beeld van de bouwopgave op middellange termijn. Voor de ontwerpogave op middellange en lange termijn is vooral de kwalitatieve vraag van belang.

Het beeld van een voortschrijdende hoewel teruglopende groei in de bouwproduktie op de middellange termijn suggereert een continuïteit in de ontwerpogave in de komende jaren ten opzichte van het afgelopen decennium. De verwachtingen op langere termijn en de ruimtelijke invulling geven echter een geheel ander beeld.

Ondanks de geleidelijke afnemings van de woningproduktie op lange termijn zal de woningvoorraad volgens de *Nota volkshuisvesting in de jaren negentig* nog toenemen van 5,4 miljoen in 1986 tot ongeveer 6,4 miljoen in het jaar 2000 en 7,3 miljoen in 2025. De uitbreiding van de voorraad zal vooral gerealiseerd worden door de bouw van koopwoningen, met name in de vrije sector. Hier liggen aanzienlijke uitdagingen voor het realiseren van architectonische kwaliteit. Daarnaast neemt de gemiddelde ouderdom van de gebouwde omgeving die de afgelopen decennia is afgenomen van vijftienveertig jaar in 1950 tot dertig jaar in 1985, de komende vijftien jaar weer toe tot vijfendertig jaar in 2015. Dit betekent dat de bouwtechnische kwaliteit en de gebruiksmogelijkheden extra aandacht nodig zullen hebben. De komende vijftien jaar zullen daarom ook verschuivingen plaatsvinden in de uitgaven voor de gebouwde omgeving. Dit geldt voor investeringen en onderhoudsuitgaven.

Foto: Hans Aarsman

lingsstadium waarin het beleid verkeert en van lokale omstandigheden. Het volgende overzicht geeft dan ook geen algemeen beeld, maar is een opsomming van problemen waarmee gemeenten zoal te maken kunnen hebben. Er zijn diverse knelpunten te onderscheiden.

Inhoudelijke knelpunten

Kwaliteitsbeleid berust nog te weinig op een fundamentele visie ten aanzien van architectonische kwaliteit. Dan is er geen hanteerbaar referentiekader voor het formuleren van algemene of projectgerichte doelen. Veel gemeenten hebben moeite met het omschrijven van architectonische kwaliteit. De opvattingen over de inhoud en betekenis van architectonische kwaliteit lopen uiteen.

Het ontbreken van een visie gaat ten koste van de samenhang en consistentie, zowel bij de inzet van instrumenten, de betrokkenheid van sectoren en diensten, als bij de keuze van afdelingen binnen de gemeente en de keuze van aandachtsvelden (volkshuisvesting, monumentenzorg, openbare ruimte en dergelijke). Veel inspanningen hebben daardoor een ad hoc karakter. Een bijkomend gevolg kan zijn dat de aandacht niet evenwichtig verdeeld wordt over het gemeentelijk grondgebied.

Een probleem dat zich met name buiten de grote steden voordoet is, dat lokale architecten kwalitatief maar gedeeltelijk kunnen voldoen aan het kwaliteitsstreven van gemeenten. Vooral als gewoontevorming bij de architectenkeuze en vanuit het verleden gegroeide verhoudingen het inschakelen van architecten van buitenaf bemoeilijken.

Hoewel architectonische kwaliteit niet per definitie 'vernieuwing' inhoudt, kan een relatief grote immobiliteit in de opvattingen en wensen van de markt vernieuwing en verandering in de weg staan.

Knelpunten van instrumentele aard

Bij de inzet van instrumenten en middelen krijgen de onderlinge afstemming én de afstemming op gestelde doelen in een aantal gevallen te weinig aandacht. De mogelijkheden van een voorwaarden-scheppend beleid worden in maar weinig gemeenten benut. Bij de regelgeving van bestemmingsplannen bestaat een trend naar veralgemenisering. Kwaliteitsaspecten worden verder naar de achtergrond verdrongen.

Ondanks de herwaardering van deskundigheid op het gebied van architectonische kwaliteit levert de inzet van deskundigheid problemen op. Zo worden - ook van bestuurlijke zijde - adviezen van deskundigen soms als minder relevant beschouwd naarmate de afwegingen moeilijker zijn. Ook zijn er gemeen-

ten die relatief weinig gebruik maken van externe inbreng en deskundigheid. Kostenoverwegingen of gevoeligheden bij het ambtelijk apparaat vormen vaak achterliggende oorzaken. Het tegenovergestelde, volledig vertrouwen op externe deskundigheid, komt ook voor. Vooral wanneer men dan meent niet zelf over inhoudelijke kwaliteiten te hoeven beschikken, werkt dit uiteindelijk remmend op de ontwikkeling van een kwaliteitsbeleid.

Veel gemeenten lijken nog te moeten wennen aan de positie van onderhandelaar. Vooral voor kleinere gemeenten is het soms moeilijk voldoende gewicht in de schaal te leggen tegenover grote opdrachtgevers. Niet overal zijn de taakstelling, de organisatie en de procedures van het welstandstoezicht voldoende afgestemd op het gewenste kwaliteitsniveau.

Algemeen knelpunt is dat het ingezette instrumentarium vooral is gericht op de externe participanten. Mogelijkheden om doelbewust de know-how binnen de eigen organisatie uit te bouwen blijven vaak liggen.

Organisatorische knelpunten

De verantwoordelijkheid voor architectonische kwaliteit loopt dwars door verschillende sectoren en ruimtelijke niveaus. Bestuurlijk, maar vooral ambtelijk blijft de afstemming van de organisatie in een aantal gevallen achter bij ontwikkelde ambities. Problemen treden met name op wanneer niet een dienst of een sector de eindverantwoordelijkheid draagt. Het verder ontwikkelen en efficiënt effectueren van het kwaliteitsbeleid stelt inhoudelijke eisen aan leiding én medewerkers. De verschuiving van 'productie maken' naar 'kwaliteit leveren' plaatst veel gemeenten voor het probleem van een niet adequate personele bezetting. Bij binnengemeentelijke decentralisatie kan het overdragen van bevoegdheden aan stadsdelen (of autonome projectgroepen) op gespannen voet staan met een vanuit het centrale bestuur gewenste samenhang en beoogd kwaliteitsniveau. Het ontwikkelen en effectueren van beleid is in de praktijk meestal een delicate zaak. Er is altijd een spanningsveld van verschillende belangen en onzekerheden. Veel gemeenten wapenen zich onvoldoende tegen het tegen elkaar uitspelen van bestuurders, (top)ambtenaren en adviseurs.

2.1.3. Aanbevelingen voor het beleid

De gemeentelijke overheid

Voor architectonisch kwaliteitsbeleid geldt net als voor de meeste andere beleidsterreinen dat specifieke omstandigheden en karakteristieken verschillen

die daarvan kan uitgaan, vermindert het beroep dat gedaan hoeft te worden op regelgeving. Het instrumentarium op stimulerend en ondersteunend gebied biedt tal van ingangen. Goede voorbeelden zijn prijsvragen, meervoudige opdrachten, experimenten, tentoonstellingen, excursies, discussies, presentaties, evenementen en stelselmatige evaluaties. De inzet moet zijn: stimuleren van het lokale kwaliteitsdebat, vergroten van het publieke en organisatorische draagvlak en promotie van het eigen beleid (en bereikte resultaten) om de markt te stimuleren.

Duidelijkheid van het beleid

Duidelijkheid over het door een gemeente gewenste kwaliteitsniveau en over de gevolgde werkwijze bij de begeleiding en beoordeling van projecten is van groot belang. Het stelt interne en externe betrokkenen in staat te reageren op de kwaliteitsmaatstaven van een gemeente. Aangezien initiatief en financiering van planontwikkeling steeds meer bij derden komen te liggen, wordt een goede overlegpositie met externe partners belangrijker. Grondprijs en grondeigendom kunnen daarbij van belang zijn. Voor een adequate planbegeleiding is echter vooral onderhandelingsvaardigheid vereist. Een tijdige regie-aanwijzing biedt vaak meer perspectief voor een hoogwaardig resultaat dan planbeoordeling achteraf.

Een consistente handhaving van eigen regels en beleidslijnen is van groot belang. Het afwijken van eigen regels en beleidslijnen schept precedentes en ondergraaft de geloofwaardigheid van het kwaliteitsstreven en de status van de kwaliteitseisen. Gemeenten vervullen - gewild of ongewild - een voorbeeldfunctie. Dat betekent dat men zichzelf minstens dezelfde kwaliteitseisen zou moeten opleggen als men aan anderen stelt.

Intergemeentelijke samenwerking

Voor kleine gemeenten kan onderlinge samenwerking tot betere resultaten leiden. Te denken valt aan het formuleren van gemeenschappelijke regels, de inschakeling van externe deskundigheid, de organisatie van prijsvragen, tentoonstellingen of evenementen op het gebied van de architectuur.

Interne samenwerking

Het ontwikkelen en effectueren van een kwaliteitsbeleid heeft organisatorische consequenties. Dit kan door het instellen van samenwerkingsverbanden in de vorm van sub-colleges, stuurgroepen, projectgroepen en dergelijke. Een bijkomend voordeel is dat de kans dat betrokken bestuurders en ambtenaren tegen elkaar worden uitgespeeld, wordt verkleind. De slagvaardigheid kan worden vergroot door het instellen van aparte, flexibele budgetten voor kwaliteitsbeleid.

Personeelsformatie

De personeelsformatie en de inhoudelijke capaciteiten van het gemeentelijk apparaat verdienen voortdurend de aandacht. Vakinhoudelijke verdieping kan bevorderd worden door gerichte oriëntatie, discussies, stelselmatige evaluaties van het eigen beleid, etcetera. Aan de begrensde mogelijkheden voor ingrijpende veranderingen kan tegemoet gekomen worden door uitwisseling en samenwerking met bijvoorbeeld opleidingsinstituten en adviseurs.

Tenslotte

Het Rijk is vaak als opdrachtgever actief in gemeenten. In die rol houden de verschillende opdrachtgevende ministeries rekening met gemeentelijke kwaliteitseisen en gemeentelijke invloed op de architectonische kwaliteit. Ook het Rijk heeft in dit opzicht een voorbeeldfunctie. In de hoofdttekst van deze nota wordt op de positie van de rijksoverheid als opdrachtgeefster ingegaan.

2.2. Van welstandstoezicht tot welstandszorg

2.2.1. Inleiding

Welstandstoezicht valt onder de zeggenschap van de gemeenten. Directe bemoeienis op rijksniveau is er nauwelijks. Daarom wordt volstaan met het maken van een analyse van de problematiek en het doen van enkele aanbevelingen.

Welstandstoezicht is aan kritiek onderhevig. In samenhang met algemene tendensen tot deregulering heeft dat in het verleden geleid tot pleidooien voor beperking en zelfs voor afschaffing van het welstandstoezicht. Anderzijds heeft de dereguleringsdiscussie zowel in bestuurs- als in vakkringen geleid tot herwaardering van de welstandszorg als een van de instrumenten waarmee de overheid architectonische kwaliteit positief kan beïnvloeden.

Daarnaast kan men constateren dat de aandacht, die tot halverwege de jaren tachtig vooral gericht was op de kwaliteit van de besluitvorming in het bouwvoorbereidingsproces en op de kwaliteit van de woonomstandigheden, zich nu in toenemende mate concentreert op de kwaliteit van de architectuur en de inrichting van de openbare ruimte. De behoefte aan een goed functionerend welstandstoezicht is daarbij eerder groter dan kleiner geworden.

Behalve tot kritiek op de bestaande praktijk van het welstandstoezicht heeft de hernieuwde belangstelling voor vormgeving van de gebouwde omgeving

tot vernieuwende initiatieven geleid. Ook stimuleert de herziene wetgeving op het gebied van de ruimtelijke ordening en de monumentenzorg het zoeken naar nieuwe wegen.

Uitgaande van het bestaande en te verwachten wettelijke kader (Wet op de ruimtelijke ordening, herziene Monumentenwet en herziene Woningwet) worden criteria geformuleerd waaraan het welstandstoezicht kan voldoen om een goed instrument te zijn voor het bevorderen van architectonische kwaliteit. Tenslotte wordt een drietal modellen beschreven waarnaar het welstandstoezicht zich zou kunnen ontwikkelen.

2.2.2. Wettelijk kader

Bouwwerken die op grond van de (herziene) Woningwet een vergunning nodig hebben, vallen onder het welstandstoezicht, tenzij zij gebouwd of verbouwd worden in een gebied dat van welstandstoezicht is uitgesloten. De gemeenteraad kan dergelijke gebieden bij gemotiveerd besluit aanwijzen. Meldingsplichtige bouwwerken kunnen onderworpen worden aan welstandstoezicht, terwijl vergunningsvrije bouwwerken zijn vrijgesteld.

B en W zijn verplicht een welstandscommissie in te stellen, bestaande uit 'een of meer onafhankelijke deskundigen', die volgens in de bouwverordening omschreven procedures opereren. In deze verordening moeten welstandscriteria staan aan de hand waarvan een bouwplan wordt getoetst. Bij gerealiseerde, vergunningsplichtige bouwwerken waar wordt geconstateerd dat het uiterlijk in 'ernstige mate strijdig is met redelijke eisen van welstand', hebben B en W de mogelijkheid tot ingrijpen: zij kunnen de betrokken eigenaar aanschrijven.

Het gebruik van de openbare ruimte wordt geregeld in het bestemmingsplan, overeenkomstig de Wet op de ruimtelijke ordening. Het plan is een beoordelingskader voor de bebouwde en de openbare ruimte. In het bestemmingsplan kunnen kwaliteitsdoelstellingen worden opgenomen. Deze hebben rechtstreeks consequenties voor het welstandstoezicht in de fasen van begeleiding en beoordeling van de bouwplannen.

In de herziene Monumentenwet krijgen gemeenten de bevoegdheid de restauratie- of sloopvergunningen te verlenen op voorwaarde dat zij hiertoe een commissie instellen. Dit maakt het voor gemeenten mogelijk de verschillende adviesprocedures ingevolge de Woningwet en de Monumentenwet in elkaar te schuiven.

Al deze aanpassingen en wijzigingen in het wettelijk kader kunnen gevolgen hebben voor de vorm en de

wijze waarop het welstandstoezicht wordt uitgeoefend.

2.2.3. Probleemanalyse

Ondanks het feit dat Nederland in verhouding tot het buitenland een goed niveau in welstandszorg heeft bereikt, is het algemene besef dat verbetering gewenst en mogelijk is.

De problemen die welstandstoezicht in zijn huidige vorm oproept liggen deels algemeen, deels specifiek, bij de opdrachtgevers, de architecten, de bestuurders en de toetsende instantie zelf.

Problemen van algemene aard

De introductie van het globale bestemmingsplan heeft weliswaar geleid tot de gewenste flexibiliteit, maar biedt geen stevige basis voor stedenbouwkundige samenhang en ruimtelijke kwaliteit. Bovendien vindt er niet altijd een goede overdracht plaats van de intenties op het stedenbouwkundige niveau naar het niveau van het bouwplan.

De gegroeide pluriformiteit van architectuuropvattingen, bouwtechnieken en materialen maar vooral het schaars en kostbaar worden van de ruimte, hebben de welstandszorg gecompliceerder gemaakt en onder druk gezet. Dit, terwijl deze ontwikkelingen juist zouden moeten dwingen tot het streven naar een integrale hoge kwaliteit van de gebouwde omgeving.

Problemen bij de opdrachtgevers

Er bestaat geen wettelijke verplichting om bouwplannen in een vroeg stadium aan welstandstoezicht voor te dragen. De plannen die worden ingediend voor de aanvraag van een bouwvergunning hebben meestal het karakter van een definitief plan. Wanneer het welstandstoezicht met zo'n plan problemen heeft, kan dit stagnatie van het proces tot gevolg hebben. Ingrijpende wijzigingen van dergelijke plannen kunnen bovendien voor opdrachtgevers ongewenste financiële consequenties hebben. Een ander knelpunt is de soms voorkomende onduidelijkheid over de vraag welke persoon of instantie tijdens de procedure verantwoordelijk is. Er is behoefte aan een vroegtijdige informatie over stedenbouwkundige en architectonische uitgangspunten, aan continuïteit in begeleiding en beoordeling en aan duidelijkheid over wie van de zijde van het welstandstoezicht verantwoordelijk is.

Problemen bij de architecten

Voor architecten is het vaak onmogelijk te anticiperen op de architectonische normen waaraan het

bouwplan getoetst zal worden. Architecten die in hun werk zoeken naar nieuwe wegen kunnen zich belemmerd voelen, doordat bij welstandstoezicht soms criteria worden gehanteerd die conserverend werken. Welstandszorg die ruimte voor vernieuwing mogelijk maakt, stelt hoge eisen aan de professionaliteit en onafhankelijkheid van de beoordelende instantie. Aan die eisen wordt niet altijd voldaan. Door het vaak ontbreken van een duidelijk aangewezen begeleider/beoordelaar vanaf het begin van het proces, is de communicatie tussen welstandstoezicht en architect onvoldoende.

Problemen bij de bestuurders

Het ontbreken van duidelijk geformuleerde stedenbouwkundige en architectonische uitgangspunten bemoeilijkt de beoordeling van de plannen. Een referentiekader zou ook rechtsbescherming kunnen bieden aan belanghebbenden.

Problemen bij welstandstoezicht

Veel plannen worden niet door gekwalificeerde ontwerpers voorbereid. Wanneer het welstandstoezicht pas laat wordt ingeschakeld, is de mogelijkheid invloed uit te oefenen op de planvorming zeer beperkt. De plannen zijn vaak nauwelijks meer te wijzigen zonder de opdrachtgever in ernstige problemen te brengen. Vanuit stedenbouwkundig kader worden vaak onvoldoende criteria aangeleverd voor welstandstoezicht. Welstandstoezicht voelt zich niet altijd voldoende gesteund door gebrek aan bestuurlijke interesse.

2.2.4. Toetsingscriteria

Uit de probleemanalyse valt een aantal criteria af te leiden waaraan welstandstoezicht moet voldoen.

Duidelijkheid over normen en uitgangspunten

Zo vroeg mogelijk zal het voor initiatiefnemers en architecten duidelijk moeten zijn op grond van welke uitgangspunten en kwaliteitscriteria hun plannen zullen worden beoordeeld.

Om samenhang te bevorderen tussen stedenbouw en architectuur is het van groot belang dat de uitgangspunten van het welstandstoezicht voortvloeien uit in stedenbouwkundige plannen neergelegde intenties, of uit een zorgvuldige analyse van de reeds aanwezige kwaliteit.

Het voor langere termijn vastleggen van welstandseisen in gedetailleerde bestemmingsplannen lijkt in de praktijk te leiden tot ongewenste verstarring. Het is daarom gewenst dat het welstandstoezicht, mogelijk

in overleg met de betrokken stedenbouwkundigen, de uitgangspunten formuleert die het per gebied denkt te hanteren en deze door het gemeentebestuur laat sanctioneren. De wijze waarop de formulering van de uitgangspunten moet plaatsvinden zal per gebied verschillen. In een historisch stadscentrum komen andere problemen aan de orde dan in een nieuwe uitleg. Ook de vorm waarin het gebeurt kan verschillend zijn. In studies over dit onderwerp worden begrippen gehanteerd als 'beeldkwaliteitplannen' en 'regie-aanwijzingen'. Het verschil geeft aan dat gezocht moet worden naar het juiste evenwicht tussen duidelijkheid en vrijheid van interpretatie.

Het expliciet maken van de uitgangspunten zal leiden tot een grotere publieke betrokkenheid en zal tijdig de gewenste duidelijkheid verschaffen. Voor de flexibiliteit van het beleid is het van belang dat uitgangspunten moeten kunnen worden bijgesteld.

De relatie tussen stedenbouw en architectuur is een van de belangrijkste voorwaarden voor het bereiken van architectonische kwaliteit. Daarom is het aan te bevelen om, zoals dat in verschillende gemeenten al gebeurt, het welstandstoezicht ook te betrekken bij de totstandkoming en beoordeling van stedenbouwkundige plannen. In ieder geval moet het welstandstoezicht de uitgangspunten van die plannen kunnen onderschrijven.

Tijdige inschakeling

Het welstandstoezicht zou in een vroeg stadium met opdrachtgevers in overleg moeten kunnen treden. Een gesprek over de interpretatie van de stedenbouwkundige gegevens en overleg over architectenkeuze behoren dan nog tot de mogelijkheden. Daarmee kan vanaf het begin naar het gewenste kwaliteitsniveau worden toegewerkt. Daardoor zal de kans op stagnaties aanzienlijk worden verkleind.

Continuïteit in de begeleiding

Wil de vroegtijdige inschakeling van het welstandstoezicht effect hebben op de uiteindelijke beoordeling, dan zal er meer dan nu sprake moeten zijn van begeleiding van het planvormingsproces. Er moeten meerdere toetsingsmomenten zijn en het welstandstoezicht moet steeds toegankelijk zijn voor opdrachtgevers en architecten. De uiteindelijke beoordeling wordt daarmee een formaliteit. Als er tijdens het proces problemen ontstaan, is dat voor iedereen tijdig duidelijk en kunnen op het juiste niveau beslissingen worden genomen.

Aanspreekbaarheid en betrokkenheid

Voor de duidelijkheid is het van belang dat het welstandstoezicht per project een van zijn leden aanwijst als gemandateerde en daarmee als rechtstreeks verantwoordelijke contactpersoon. Door goede afspraken te maken over mandatering kunnen voldoende garanties geschapen worden voor periodieke collegiale toetsing. Persoonlijke betrokkenheid bij en verantwoordelijkheid voor het ontwikkelen van beleid in specifieke gebieden is van groot belang. Een manier om dat te bereiken is om er leden van het welstandstoezicht persoonlijk mee te belasten en hen vervolgens mandaat te geven voor de begeleiding van de projecten in het betreffende gebied.

Integrale aanpak

Bij welstandstoezicht gaat het om de kwaliteit van de openbare ruimte als geheel en om de bijdrage daaraan door afzonderlijke gebouwen. Maar behalve door gebouwen wordt die kwaliteit ook in belangrijke mate beïnvloed door verkeersvoorzieningen, civieltechnische werken, verlichting, reclame, et cetera. Hoewel de primaire en wettelijke taak van het welstandstoezicht ligt bij de beoordeling van architectuur, is het toch gewenst dat de wijze waarop die andere elementen de kwaliteit van het milieu beïnvloeden niet buiten zijn gezichtsveld valt maar aan zijn toezicht wordt onderworpen. Ook beleving en gebruik van de openbare ruimte, waaronder de sociale veiligheid, zouden bij de beoordeling betrokken moeten worden. Op sommige punten zal daarbij hulp van specifieke deskundigen nodig zijn.

Welstandstoezicht kan op dit punt alleen iets bereiken als het de uitgesproken steun krijgt van de gemeentebesturen. In de praktijk zou dit moeten inhouden dat de gemeente haar eigen plannen voor de inrichting van de openbare ruimte aan het welstandstoezicht voorlegt. Daarnaast kan de gemeente voorschrijven dat ook zaken als bijvoorbeeld reclame aan de openbare weg worden onderworpen aan welstandstoetsing. Bij monumentenzorg is, mede als gevolg van het decentraliseringsbeleid, steeds meer sprake van integratie van kwaliteitsbeleid. Het ligt daarom voor de hand dat de beoordeling van plannen tot restauratie en aanpassing van monumenten en het beleid ten aanzien van beschermde stadsgezichten in het welstandstoezicht worden opgenomen. Het welstandstoezicht zal in de toekomst moeten worden gezien als integrale zorg voor de kwaliteit van de stedelijke ruimte.

Ruimte voor vernieuwing

Welstandstoezicht is ontstaan uit de wens ontsiering van bestaande stads- en dorpsgezichten tegen te gaan. Het was dus van oorsprong defensief van aard. Hoewel het behoud van stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit in bestaande omgevingen nog niets aan actualiteit heeft ingeboet, zijn de opvattingen daarover ingrijpend gewijzigd. Alom is het inzicht gegroeid dat instandhouding van bestaande waardevolle milieus alleen goed kan gebeuren als er ook ruimte is voor vernieuwing, vanuit een geloof in de mogelijkheden van de eigentijdse cultuur. Dat dit zorgvuldig moet gebeuren is duidelijk, maar te veel en te behoudend toezicht kan leiden tot verschraling en verarming, tot het tegenhouden van noodzakelijke vernieuwing en daarmee tot verlies aan kwaliteit. Of dat voorkomen kan worden hangt af van het niveau van en de werkwijze bij de beoordeling.

Professionaliteit en niveau

De beoordeling van architectonische kwaliteit is per definitie subjectief van aard. De discussie erover is gericht op objectivering maar de belangrijkste criteria blijven subjectief en kunnen zeker niet worden herleid tot objectieve maatstaven. Daarom is het welstandstoezicht steeds toevertrouwd geweest aan commissies, een soort 'jury's', waarin bij het beoordelen van de kwaliteit een 'intersubjectieve' discussie tot stand kwam. Daarbij valt een aantal kanttekeningen te plaatsen.

Wil het welstandstoezicht in een continu proces van begeleiding van bouwprojecten geloofwaardig en overtuigend overkomen, dan zullen degenen die ermee belast worden aan hoge eisen van professionaliteit en onafhankelijkheid moeten voldoen. Willen zij een gesprekspartner met gezag zijn voor bestuurders, opdrachtgevers en architecten, dan zullen zij zorgvuldig geselecteerd moeten worden uit kringen van deskundigen, in casu architecten. Daarbij is het van belang dat er een sterke persoonlijke identificatie ontstaat met de taak en dat men zich persoonlijk wil inzetten, wellicht op een minder vrijblijvende manier dan nu soms het geval is. De eisen te stellen aan het niveau en aan het vermogen om open te staan voor nieuwe ontwikkelingen maken het gewenst, dat betrokkenen stevig in de praktijk blijven staan en dat zij, na een periode van enige jaren, weer ruimte maken voor anderen. Uiteraard is het van groot belang problemen analytisch te kunnen benaderen en op grond daarvan met anderen te kunnen communiceren. De bereidheid het eigen oordeel ter discussie te stellen moet voorop staan.

Een belangrijk punt van aandacht is de vraag of ondersteuning van het welstandstoezicht door een bu-

nen in bepaalde gebieden. Tevens handelt de rayon-architect kleine bouwplannen af.

De commissie overlegt met de stedenbouwkundige over het tot stand komen van de stedenbouwkundige plannen en brengt over deze plannen adviezen uit aan B en W. De commissie oordeelt over de plannen die betrekking hebben op de invulling van de openbare ruimte, de infrastructuur, de sociale veiligheid en over reclamevoorstellen.

De adviezen van de welstandscommissie aan B en W zijn openbaar. De commissie kan hoorzittingen houden.

Het supervisormodel

Voor een grote gemeente of een regio (waarin zich een of meer middelgrote gemeenten kunnen bevinden) wordt een college van supervisors benoemd. De supervisors zijn architect-stedenbouwkundigen. Zij werken op part-time basis en worden benoemd voor een bepaalde periode en voor een bepaald gebied, waarvoor zij, ook naar buiten, een duidelijke verantwoordelijkheid dragen. Op ad hoc basis kunnen deskundigen op het gebied van monumentenzorg, openbare ruimte, reclame et cetera worden benoemd.

De supervisors hebben tot taak:

- het voorbereiden en formuleren van de uitgangspunten van het welstandsbeleid in hun gebied;
- het begeleiden en beoordelen van projecten;
- het begeleiden en instrueren van de medewerkers van het ondersteunend bureau.

De supervisors voeren overleg met de in hun gebied werkzame stedenbouwkundigen en brengen adviezen uit over de stedenbouwkundige plannen. De supervisors voeren vanaf een zo vroeg mogelijk stadium overleg met opdrachtgevers en architecten. De supervisors beoordelen de door de gemeentelijke diensten voorgelegde plannen over de invulling van onder andere de openbare ruimte, de infrastructuur, de sociale veiligheid et cetera, alsmede voorstellen over reclame.

De supervisors komen regelmatig bijeen en overleggen over hun beleid en hun beoordelingen. Zij werken overigens met een verregaand mandaat. De adviezen van het college van supervisors aan B en W zijn openbaar. Het college kan hoorzittingen houden. Voorwaarde voor het functioneren van een supervisor is de aanwezigheid van vertrouwen tussen gemeentebestuur en supervisors.

Het ondersteunend apparaat werkt onder leiding van de voorzitter van het college, ondersteunt de supervisors en handelt kleinere bouwplannen af.

In het algemeen kan gesteld worden dat bijde eerste

twee modellen het accent primair ligt op de collegiale verantwoordelijkheid van de commissie en bij het derde model op de persoonlijke verantwoordelijkheid van de supervisor. Wil voldaan worden aan het criterium van continuïteit en betrokkenheid bij de begeleiding dan zal bij de eerste twee modellen sprake moeten zijn van geregelde mandatering aan begeleiders. De benadering van de commissie zal neutraler en minder intensief zijn. Het supervisor-model is persoonlijker en intensiever maar ook gevoeliger voor de kwaliteit van de supervisor.

2.2.6. Van welstandstoezicht naar welstandszorg

Het werkgebied van het welstandstoezicht zal zich in de toekomst aanzienlijk moeten verbreden en verdiepen. Verbreden in die zin dat de betrokkenheid al begint bij de stedenbouw en dat de beoordeling van bouwplannen wordt gezien als laatste fase van een gestructureerd en helder begeleidingsproces. Maar ook zo verbreden dat de bemoeienis niet ophoudt bij de architectuur van gebouwen, maar zich uitstrekt tot de kwaliteit van de openbare ruimte en de elementen die deze kwaliteit beïnvloeden. Verdiepen omdat de taken zo professioneel vervuld moeten worden dat de zorg voor de kwaliteit van de architectuur en de openbare ruimte de gewenste maatschappelijke steun en erkenning krijgt. De ontwikkeling van het huidige welstandstoezicht naar welstandszorg die voldoet aan de beschreven criteria zal een grondige bezinning op taak en werkwijze met zich meebrengen. De geschetste analyse, modellen en argumenten kunnen daaraan een bijdrage leveren.

2.3. Provincie en architectuurbeleid

2.3.1. Architectuur en provinciaal cultuurbeleid

De provincies spelen bij de bevordering van architectuur tot nu toe een nogal afstandelijke rol, met twee uitzonderingen: de eigen huisvesting en het monumentenbeleid. Provinciehuizen - veelal gebouwd door architecten van naam - vallen over het algemeen op door de architectonische signatuur.

Op het terrein van de historische architectuur en monumentenzorg vervullen provincies een duidelijke taak. In het kader van de Monumentenwet van 1962 was dat beleid vooral complementair aan dat van rijk en gemeente. De provincies oordeelden meer over restauratie- en wijzigingsvergunningen en droe-

gen in de regel bij in de kosten van restauratie. Met de komst van de nieuwe Monumentenwet in 1988 zijn nogal wat rijkstaken naar de gemeenten gedecentraliseerd. Daarmee is de betrokkenheid van de provincie bij de advisering over het verlenen van vergunningen voor het restaureren van op de rijksmonumentenlijst voorkomende monumenten verminderd. Alleen ten aanzien van monumenten buiten de bebouwde kom en de aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten blijft de provinciale advies-taak bestaan. Belangrijke nieuwe provinciale taken zijn de activiteiten van de Stichting Monumentenwacht en de uitvoering van de inventarisatie van de jongere bouwkunst tussen 1850 en 1940.² Door deze nieuwe taakverdeling wordt het zelfstandige monumentenbeleid versterkt. Het gaat hier in feite om een uitbreiding van de activiteiten die sinds jaar en dag plaatsvinden. Provincies hebben in hun monumentenbeleid altijd al bijzondere aandacht besteed aan de streekgebonden historische architectuur als molens, kerken, buitenplaatsen en boerderijen. Veel provinciale monumentenbureaus stimuleren al sinds lange tijd de monumentenzorg door het actief bevorderen van restauraties en door advisering, voorlichting, publiciteit en het organiseren van manifestaties. Een voorbeeld hiervan is het initiatief van Friesland om eens per maand een monument in de provincie speciaal onder de aandacht te brengen. Dit 'monument van de maand' wordt dan voor het publiek opengesteld en er wordt een publikatie aan gewijd. Drenthe subsidieert het herstel van rietendaken, ook voor gebouwen die niet op de monumentenlijst staan. Noord-Holland heeft een eigen provinciale monumentenlijst, waarop onder meer 'vergeten monumenten' staan, zoals de vestingwerken van de stelling van Amsterdam en een aantal bunkers uit de Tweede Wereldoorlog. Een nieuwe ontwikkeling is de integratie van monumentenzorg in de stadsvernieuwing en de ruimtelijke ordening. Vooral sinds het verschijnen van de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* is er veel meer oog voor de architectonische aspecten van stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening en de samenhang daartussen. In dat nieuwe denken past niet alleen een veel grotere aandacht voor de inrichting van de openbare ruimte van stad en dorp, maar ook voor het behoud van historisch waardevolle architectuur. Dit geldt ook voor gebieden die nimmer het predikaat beschermd stads- of dorpsgezicht zullen krijgen. Het gaat in de praktijk vaak om ruimtelijke patronen en objecten uit de periode 1850-1940, waar nu pas aandacht voor is gekomen. Andere nieuwe elementen in deze benadering zijn de integratie van monumentenzorg in het totaal van de

architectonische kwaliteitszorg en de mogelijke samenwerkingsverbanden tussen provincie, gemeenten en rijksoverheid, zowel bij de planvorming als bij de financiering.

De bevordering van de hedendaagse architectuur is nog niet of nauwelijks een provinciaal beleidsterrein. Wel worden incidenteel architectuurprojecten ondersteund.

2.3.2. Architectuur en provinciale ruimtelijke ordening, volkshuisvesting en stads- en dorpsvernieuwing

Over de concrete uitvoering van de ruimtelijke ordening worden veel beslissingen door het provinciaal bestuur genomen. Een belangrijk planningsinstrument daarbij is het streekplan. In streekplannen worden niet alleen de verwachte en gewenste kwantitatieve ruimtelijke ontwikkelingen voor het betrokken gebied aangegeven, maar wordt ook de kwaliteit aan de orde gesteld. Het accent ligt op de kwaliteiten van het plangebied die consequenties hebben voor het gebruik van de ruimte zoals bijvoorbeeld natuurgebieden en landschappen met een bijzondere waarde.

Architectonische kwaliteit - met uitzondering van de cultuurlandschappen - komt in de streekplannen meestal slechts zijdelings aan de orde bij:

- het stimuleren van aantrekkelijke woonmilieus;
- het behoud van de voor stad en streek karakteristieke architectuur;
- het bevorderen van energiezuinige, sociaal veilige en milieuvriendelijke plannen.

Ook op dit punt komt er sinds kort meer aandacht voor architectuur. Ook onder invloed van de eerder genoemde *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* en de inventarisatie van jongere bouwkunst, begint dat bij het behoud van bestaande cultuurhistorische waardevolle objecten en structuren. Zo is in het *Ontwerp Streekplan Twente (1989)* de volgende passage opgenomen: 'Bij het overleg in het kader van het toezicht op gemeentelijk ruimtelijk beleid zal de provincie aandacht vragen voor bescherming van cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten.'

Een andere belangrijke bemoeienis van de provincie met de ruimtelijke kwaliteit is het toezicht op de gemeentelijke bestemmingsplannen en de eventuele afwijking daarvan in het kader van artikel 19 van de Wet op de ruimtelijke ordening. Tot enkele jaren geleden werd daarbij ook de kwaliteit van de bestaande en nieuwe architectuur betrokken. Onder invloed van de deregulering wordt dit aspect bij de toetsing van bestemmingsplannen nu niet of nauwelijks meer gehanteerd. Ook hier verschuift de toe-

Foto: Cary Markerink

Foto: Diederik van Goethem

Bijlage 3. Kwaliteit in verband met milieu en gezondheid

3.1. Architectonische kwaliteit en milieu

3.1.1. Situatieschets

De gebouwde omgeving zou ons moeten beschermen tegen de invloeden van buitenaf. Maar het lijkt er soms op alsof zij het welbevinden en de gezondheid van de mens zelf vijandig is. Voorbeelden hiervan zijn de toepassing van gezondheidsbedreigende stoffen als asbest, sommige kunststoffen, spaanplaat (waarin formaldehyde) en diverse materialen voor dichting van spleten en kieren. Maar ook het fenomeen van de *sick buildings* kan genoemd worden. Over dit laatste aspect gaat een aparte paragraaf in deze bijlage.

Voordat de feitelijke bouw begint zijn er door de architect al vele keuzen gemaakt, expliciet samen met de opdrachtgever en impliciet binnen de randvoorwaarden die hem door de overheid zijn opgelegd. Hiervan gaat niet alleen grote invloed op de 'fysieke' kwaliteit van het bouwwerk uit, maar ook op de kwaliteit van het bouwwerk in het totale systeem van de stedelijke of natuurlijke inrichting: het 'buitenmilieu'.

Na het gereed komen van het bouwwerk zijn de directe effecten (binnen het gebouw) op de gebruiker merkbaar. Fysische eigenschappen van materialen zouden zo gekozen moeten zijn dat duurzaam kan worden voldaan aan de eisen van bijvoorbeeld gezondheid, veiligheid, energiezuinigheid en wooncomfort. Maar al te vaak blijkt nu het binnenmilieu te veel belast met afvalstoffen en onvoldoende bescherming voor de mens te geven. Dat is bijvoorbeeld het geval bij stof, schimmel, vocht, dampen en gassen uit bouwmaterialen, maar ook lawaai.

Naast de uitwerking op de naaste omgeving zijn ook buiten het gebouw de verder weg gelegen effecten merkbaar. Vaak zal de winning en productie van toegepaste grondstoffen 'wonden' in de natuur achtergelaten hebben of vervuiling van bodem, lucht en water hebben veroorzaakt.

En tenslotte doen zich in de bouw nog processen voor met schijnbaar zeer geringe effecten, maar met grote gevolgen voor het (mondiale) milieu. Een zeer concreet voorbeeld is het gebruik van afdichtingskitten in spuitbussen en isolatiematerialen, waar cfk's in zitten. Deze cfk's tasten de ozonlaag aan.

3.1.2. Probleembeschrijving en -analyse

Het zal duidelijk zijn dat er een grote verantwoordelijkheid wordt gelegd op de schouders van de opdrachtgever, maar ook op die van de architect die de wensen en ideeën van de opdrachtgever vorm moet geven. Uitgangspunt bij het milieubeleid is dat partijen de verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van een duurzaam milieu dragen.

De opdrachtgever kan en moet met het programma van eisen een concrete bijdrage leveren aan een duurzame ontwikkeling van het milieu ('duurzaam bouwen'). Van de architect wordt verwacht dat hij actief deelneemt aan een verdere ontwikkeling van het programma van eisen en aan een beoordelingskader voor de milieukwaliteit van de gebouwde omgeving.

Ook bij zaken die nog onderzocht moeten worden of die bij de hantering van het kader aan de orde zullen zijn, zal de inbreng van de architect nodig zijn. Niet alleen vanwege zijn kennis, maar met name ook omdat hij, als degene die aan het begin staat van het realisatieproces, een grote invloed kan uitoefenen op de vormgeving van de gewenste situatie.

Er bestaat al de nodige kennis over milieuvriendelijke bouwmethoden en -technieken. De beschikbaarheid van die kennis en de praktische toepassing vormen evenwel nog een knelpunt. Ook is de informatie over milieuvriendelijke bouwproducten nog onvoldoende terwijl men van een architect niet mag verwachten dat hij in de dagelijkse praktijk uitgebreide literatuurstudie doet om zijn keuzen te maken, c.q. voor te leggen aan zijn opdrachtgever.

3.1.3. Het beleid

In het milieubeleid wordt ook van de bouw een bijdrage verwacht om een aantal milieudoelstellingen te realiseren. Om het algemeen geformuleerde beleid te vertalen naar een op de bouw gericht beleid is een gezamenlijke inspanning nodig van alle bij de bouw betrokken partijen. Samengevat betekent dit de ontwikkeling en uitvoering van de volgende beleidslijnen. Milieu-aspecten als onderdeel van kwaliteit dienen veel uitdrukkelijker aan de orde gesteld te worden bij alle fasen van het bouwproces, van ruimtelijke planontwikkeling tot materiaalkeuze (bijvoorbeeld een systeem dat vergelijkbaar is met

de milieu-effect rapportage). Zo gaat het bij kwaliteitsbevordering van de gebouwde omgeving vooral om de keuze van bouwlocaties. Hiervoor is het beleid in de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* extra aangescherpt (locaties nabij knooppunten en aan verbindingen van openbaar vervoer, criteria voor locatiekeuze ten aanzien van mobiliteit, geluid, externe veiligheid, natuurwaarden en open ruimte, waterwingebieden en bodemverontreiniging, en de inrichting van bouwlocaties). Ook zal worden gestreefd naar kwaliteitsverhoging van de gebouwen, waarbij het gaat om het binnenmilieu en de levensduur van gebouwen, functioneel, economisch en technisch.

Een van de praktische oplossingen om dit mogelijk te maken voor opdrachtgever en architect is een aanpassing van de *Nederlandse Praktijkrichtlijnen* (NPR) die de programma's van eisen voor gebouwen beschrijven. Samen met de branche-organisaties worden hiervoor initiatieven genomen.

De ontwikkeling, toepassing en verspreiding van de kennis over milieu en bouwen onder de beroepsgroep zal geïntensiveerd worden. De milieu-aspecten dienen naast ruimtelijke ontwerpen, mechanica, constructietechnieken en dergelijke in alle lagen van het (beroeps)onderwijs een volwaardige plaats te krijgen. Hiervoor zal een inhaalactie moeten plaatsvinden. Er zal bijscholing moeten plaatsvinden van architecten, docenten, maar ook van opdrachtgevers en (overheids)functionarissen. Samen met de branche-organisaties, kennisontwikkelingsinstellingen, het beroepsonderwijs en het ministerie van O&W zullen initiatieven genomen worden om na te gaan op welke manier dit kan gebeuren. Zo is in het examenbesluit op grond van de Wet op de architectentitel opgenomen dat de architect en de stede-bouwkundige passende kennis over milieuvraagstukken en milieufactoren moeten hebben voor het architectonische en stede-bouwkundig ontwerp.

In samenwerking met onder meer de toeleveringsindustrie zal een systeem ontwikkeld worden waarbij milieu-informatie voor het afwegen van keuzen tijdens het ontwerpproces op een snelle en eenvoudige manier ter beschikking komt. Bij aflevering van bouwmaterialen, bouwdelen, bouwwerken zal dan bekend zijn wat het uiteindelijke effect is geweest op het milieu en wat de milieuconsequenties zullen zijn in de gebruiks- en sloop- of hergebruiksfase ('milieumaat'). Met de inventarisatie van milieu-effecten van diverse bouwmaterialen is bij VROM al een begin gemaakt. In samenwerking met de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) zal onderzoek worden gedaan naar het eventueel opnemen in de bouwverordening van de verplichting om een

bouwmaterialenstaat te overleggen bij de aanvraag van een bouwverordening. Samen met de branche van de toeleveranciers en andere bouwprocespartijen zal nader onderzocht worden op welke manier de informatie-infrastructuur voor milieuvriendelijke materialen versterkt kan worden.

Op alle fronten wordt een nog grotere inspanning gevraagd om het energiegebruik in woningen en gebouwen sterk te reduceren. Ook hier zal de reeds beschikbare kennis een grotere verspreiding krijgen onder de beroepsgroep. Zo zal de Rijksgebouwendienst in 1991 een actieprogramma beginnen voor energiebesparing in rijksgebouwen. Verwacht wordt dat in 1993 een energie-prestatienorm is ontwikkeld (voor invoering daarvan is een wijziging in de Woningwet nodig). Onder meer in samenwerking met de Nederlandse Ontwikkelingsmaatschappij voor Energie en Milieu (NOVEM), het Civiel technisch Centrum voor Uitvoerend Research en Regelgeving (CUR) en de Stichting Bouw Research (SBR) en de bij de bouw betrokken departementen zullen verdere plannen worden ontwikkeld.

Systemen voor preventie van (bouw)afval zullen verder moeten worden ontwikkeld zoals bijvoorbeeld door een nauwkeuriger maatvoering, meer gebruik van de mogelijkheden van modulaire coördinatie en standaardisatie, scheiding van drager en inbouw, maar ook door meer integratie met andere bouwprocesfasen. Mogelijkheden voor hergebruik van materialen, maar ook aandacht voor de levenscyclus van gebouwen en/of onderdelen daarvan in relatie met de duurzame ontwikkeling, moeten meer algemeen goed worden. In samenwerking met universiteiten, onderzoeksinstituten als TNO maar ook de programmerende instellingen als Civiel technisch Centrum voor Uitvoerend Research en Regelgeving (CUR) en Stichting Bouw Research (SBR) en de brancheverenigingen als BNA en (potentiële) kennisgebruikers zal nagegaan worden hoe de beschikbare kennis doeltreffend in de beroepspraktijk kan doordringen. Experimenten en demonstraties zijn van belang om betrokkenen te laten zien hoe nieuwemethoden en technieken kunnen worden toegepast. Voorbeeldprojecten moeten worden bevorderd. Al doende wordt dan de kennis verzameld en overgedragen en kan er een wisselwerking met onderzoeksinstituten en produktontwikkelaarsplaatsvinden. In dit kader is bijvoorbeeld het Ecolonia-project begonnen (een project van honderd milieubewust gebouwde huizen in Alphen aan den Rijn). De Rijksgebouwendienst zal als voorbeeldproject een 'mens- en milieuvriendelijk kantoorgebouw' bouwen. De Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) heeft het (deel)programma Schoner Wonen opgezet.

3.2. 'Sick Building Syndrome' of 'Healthy Buildings'

3.2.1. Inleiding

In de jaren zeventig maakte de wetenschappelijke wereld in toenemende mate melding van gezondheidsklachten verbonden aan het verblijf en werken in kantoorgebouwen. Deze worden vaak samengevat met het begrip *Sick Building Syndrome (SBS)*: individuele gebruikers van het gebouw ontwikkelen één of meer vaak onduidelijke - a-specifieke - maar als groep wel herkenbare klachten. Meestal gaat het om een complex van symptomen waarvoor geen on-dubbelzinnige oorzaak of groep van oorzaken kan worden geïdentificeerd. Deze kunnen variëren van vermoedheid tot irritaties van de luchtwegen, ogen en slijmvlies, koorts en zelfs astma-achtige symptomen. Bovendien komen veel klachten voor over gezondheid en binnenklimaat, waarvoor wél, zij het soms na diepgaand onderzoek, een oorzaak is aan te wijzen.

3.2.2. Omvang van het probleem

Volgens een studierapport van de World Health Organization (1983)¹ manifesteert het vraagstuk zich overal ter wereld. De laatste jaren heeft het verschijnsel dan ook een politieke dimensie gekregen. Aan het Europese Parlement is in 1988 een aantal resoluties aangeboden over de kwaliteit van het binnenklimaat, waarin EG-beleid wordt aanbevolen. In februari 1990 zijn ook in de Tweede Kamer vragen gesteld over deze problematiek. In Nederland verichten vooral de Rijksgebouwendienst (Rgd) en het Directoraat-Generaal van de Arbeid en sinds 1989 ook de Directie Coördinatie Bouwbeleid van VROM, onderzoek naar gezondheidsklachten in kantoorgebouwen. In het *Nationaal Milieubeleidsplan (NMP)*, maar ook in het *Rijkshuisvestingsplan* wordt kwaliteitsverbetering van het binnenmilieu expliciet als doelstelling genoemd.

In Nederland bieden, variërend van klein en traditioneel tot zeer groot en *high-tech*, zo'n vijftig- à zestigduizend kantoorgebouwen, met een oppervlak van ongeveer 30 miljoen vierkante meter, werkruimte aan globaal twee miljoen mensen. Uit wat ouder onderzoek onder kantoorpopulaties² bleek al, dat ruim vijftig procent van de mensen zei (als daar naar werd gevraagd) ontevreden te zijn over het binnenmilieu. Uit meer recent Nederlands onderzoek³ blijkt dat gemiddeld twintig procent van degenen die in kantoren werkzaam zijn gezondheidsklachten

heeft (vooral neus-, keel- en neurologische klachten) en vijftig procent klachten over het binnenklimaat (temperatuur en luchtkwaliteit). Het door de geënqueteerden zelf opgegeven verzuim als gevolg van kantoorgebonden klachten (gemiddeld twee en een halve dag per jaar door vierentwintig procent van de mensen) zou voor de totale Nederlandse situatie globaal kunnen leiden tot een miljoen verzuimdagen per jaar⁴. Daarnaast zijn er de - in Nederland nog niet onderzochte - micro- en macro-economische gevolgen door prestatieverlies, medische kosten en niet-economische aspecten. Uit Amerikaans onderzoek⁵ blijkt dat op middellange termijn grote kapitaalverliezen kunnen ontstaan wanneer gehele categorieën gebouwen niet kunnen worden verhuurd.

3.2.3. Kennis

Aan universiteiten en onderzoeksinstituten komt het onderzoek, onder meer in opdracht van de overheid, naar gezondheidsklachten in kantoorgebouwen de laatste jaren redelijk op gang. Resultaten laten duidelijke tendensen zien die het inzicht in relaties tussen klachten en oorzaken hebben vergroot. Vast staat dat veel klachten worden bepaald door in het ontwerp vastgelegde, ruimtelijke en materiële kenmerken van het gebouw. Klachten komen vaak voor in moderne, met airconditioning uitgeruste kantoorgebouwen. Er is inmiddels een scala van directe en soms minder rechtstreeks aanwijsbare factoren: bezuiniging op de bouwkosten en installaties, slecht onderhouden airconditioningssystemen, fouten aan deze installaties, bewuste maar ondoordachte energiebesparing c.q. te weinig koeling en ventilatie. In combinatie met een toenemende warmtebelasting als gevolg van intensiever ruimtegebruik en de groeiende hoeveelheid elektrische apparaten kan dit bijdragen aan de verslechtering van het binnenklimaat. Uitstoot van (kunst)stoffen uit nieuwe materialen, roken(!), slechte verlichting, chemische en biologische oorzaken moeten ook worden genoemd.

Daarnaast is er sprake van zogenaamde *confounders*: nevenoorzaken die in een nog niet opgehelderde relatie tot andere factoren staan, en die het effect en de klachten kunnen *triggeren*. Dit zijn onder meer kwalitatieve aspecten als ruimtelijke geometrie, kleur, geuren, grotere gebouwdiepten (kantoortuinen) en inpanidige ruimten, dus gebrek aan uitzicht en daglicht, toenemend gebouwvolume en -hoogten - 'superconcentraties' - en ook de stedelijke verdichting.

In een literatuuronderzoek van P.A. Vroon, en ook in een recent artikel van dezelfde auteur in de *Volks-*

krant⁶ wordt geopperd, dat té gelijkmatige klimaatcondities tot onbehagen en lichamelijke klachten kunnen leiden; het binnenklimaat is dan té 'perfect' dus onnatuurlijk geconditioneerd. Deze behoefte aan prikkels en variatie vanuit de omgeving om goed te kunnen functioneren is vermoedelijk evolutionair vastgelegd. Maar ook spelen toegenomen werkdruk en stress, onder meer door automatisering, telecommunicatie en persoonlijke omstandigheden, een rol. Een kwantitatieve en kwalitatieve onderbouwing van de invloed en de onderlinge samenhang, de psychologische achtergronden, alsook de mogelijke synergie tussen alle opgesomde factoren, zal overigens nog veel onderzoek vragen.

3.2.4. Rol van de architect

Drie groepen factoren die elkaar beïnvloeden, bepalen het al dan niet ontstaan van klachten, ofwel de *healthy building-kwaliteit*: ruimtelijke belevingsaspecten (interieur-, bouw- en stedenbouwkundig), technische aspecten en functionele condities, zoals de werkorganisatie. Bij het terugdringen en voorkomen van gezondheidsklachten spelen de architect en de bouwfysische- en installatie-technische adviseurs, maar daarnaast ook zeker de opdrachtgevers en beheerders, een voorname rol.

Voor de architect is de problematiek driedelig. Enerzijds is de beschikbare kennis nog onvolledig. Daarnaast verwachten de opdrachtgever en de samenleving originaliteit en vernieuwing. Dit impliceert het experimenteren met ruimte, vormen en materialen, hetgeen risico's kan opleveren voor de kwaliteit van het ruimtelijk en fysiek binnenklimaat. De huidige dwingende maatschappelijke trends dwingen de ontwerper zelfs vaak tot modieuze ruimtelijke oplossingen en materiaalkeuzen. Hierbij blijft nauwelijks of geen ruimte voor het meetellen van de psychologische en fysieke belevingswaarde en invloeden op het welzijn van de gebruikers. Voorbeelden zijn ondoordachte toepassing van doorzichtige scheidingswanden tussen verkeers-, werk- en recreatiegebieden (resultierend in ongewenste functievermenging met gevolgen voor privacy, concentratiemogelijkheid, rust, overzichtelijkheid), vides, atria, toenemende gebouwdiepten, in pandige werkruimten waardoor de gebruiker verstoken blijft van uitzicht en daglicht, kunststoffen (chemische uitstoot), ramen die niet te openen zijn zonder ontregeling van het klimaat.

Tenslotte kiest nog dikwijls uitsluitend de architect - en niet de opdrachtgever - de bouwfysisch adviseur. Deze kan, ook met het oog op de toekomstige opdrachten, in een van de architect afhankelijke positie komen. Niet zelden moet hij met installatie-

technische kunstgrepen principiële ontwerpfouten compenseren.

3.2.5. Naar een 'healthy building'

Om *healthy building-kwaliteit* zeker te stellen moeten alle betrokken partijen intensief samenwerken. Afhankelijkheidsrelaties tussen bouwdisciplines, die daarop een negatieve invloed kunnen hebben, moeten uitdrukkelijk omschreven worden en indien nodig doorbroken. Met name de opdrachtgever en architect spelen een sleutelrol in deze problematiek. Een goed opdrachtgeverschap impliceert - naast een juiste architectenkeuze - dat de architect het mandaat krijgt de kwaliteit van het binnenmilieu in het concept en de uitwerking van het gebouwontwerp te laten prevaleren. Daarnaast moet een goede opdrachtgever, in overleg met de architect, een actieve rol spelen bij de keuze van de bouwfysisch en constructief adviseurs. Uit recent Rgd-onderzoek⁷ onder de betrokken disciplines blijkt nog onvoldoende structurele aandacht voor dit vraagstuk. Hierdoor wordt de beschikbare kennis onvoldoende benut.

Ook vanuit de overheid zal, in samenwerking met betrokken maatschappelijke partijen, het onderzoek naar de beïnvloedingsfactoren en hun onderlinge samenhang worden geïntensiveerd. Uitgangspunt hierbij zijn de in het NMP en het Rijkshuisvestingsplan geformuleerde doelstellingen en het beleid gericht op de verbetering van arbeidsomstandigheden.

Naast Sozawe/DGA verricht de Rijksgebouwendienst, die tussen tien tot vijftien procent van het kantooroppervlak in ons land beheert, onderzoek naar de klachten in relatie tot gebouwkenmerken. Dit zal voor een groot aantal rijkskantoren worden nagegaan.

Daarnaast wordt door de overheid nagegaan hoe in standaard programma's-van-eisen en bestekken voorwaarden voor *healthy buildings* kunnen worden geformuleerd. In overleg met betrokken partijen heeft P.A. Vroon een eerste onderzoek gedaan naar de psychologische aspecten van de *healthy building-kwaliteit*. Het doel is te komen tot concretere ontwerprichtlijnen voor architecten en opdrachtgevers. Met gerichte voorlichting zal de aandacht van de doelgroepen voor deze problematiek worden versterkt. In samenwerking met Rgd, Sozawe en bekende maatschappelijke organisaties zal door VROM/DCB een brochure worden uitgebracht voor opdrachtgevers, projectontwikkelaars, gebouwbeheerders en architecten. Het is wenselijk dat in de bouwkundige en architectuuropleidingen dit onderwerp als vast programma-onderdeel wordt opgenomen.

Op termijn is vermoedelijk ook wet- en regelgeving nodig. Maar juist bij dit soort problematiek speelt het risico dat deze snel wordt achterhaald door nieuwe kennis. Daarom verdient het de voorkeur dat, voor zover mogelijk, duidelijke prestatie-eisen, normen en praktijkrichtlijnen worden opgesteld. De verwachte sterke groei van het 'kantorenpark' in Nederland (nieuwbouwtoename 1,2 miljoen m² per jaar) zal de problematiek alleen nog maar aanscherpen. De stijgende grondprijzen en stedelijke verdichtingspolitiek zullen leiden tot grotere, compacte bouwmassa's en intensivering van de hoogbouw, waarbij traditionele gebouwdiepten en concepten van de gebouwworm steeds meer zullen worden verlaten. Opdrachtgevers (niet in de laatste plaats de opdrachtgevendende overheid), architecten, projectontwikkelaars, aannemers, beheerders en gebruikers zullen zich van de ernst en de omvang van de problematiek rekenschap moeten geven en gezamenlijk moeten werken aan oplossingen.

3.3. Architectuur en arbeidsomstandigheden op de bouwplaats

3.3.1. De arbeidsomstandigheden in de bouw

De bouw wordt sinds jaren geconfronteerd met een hoog ziekteverzuim en met een enorm aantal arbeidsongeschikten. Elk jaar worden er zo'n zes- tot achtduizend bouwvakkers arbeidsongeschikt verklaard. Door ziekte en arbeidsongeschiktheid gaan jaarlijks meer dan honderdduizend arbeidsjaren verloren. De totale kosten die met arbeidsongeschiktheid en ziekte zijn gemoeid bedragen inmiddels zo'n vier miljard gulden per jaar. Gevolg van deze situatie is dat veel ervaring en vakmanschap verloren gaan, terwijl er al een tekort aan vaklieden in de bouw is. Bovendien volgen te weinig jongeren onderwijs in de bouw- en houtvakken.

De belangrijkste oorzaken van het ziekteverzuim en de arbeidsongeschiktheid zijn de vaak onveilige en ongezonde werksituaties op de bouwplaats. Naast de vele ongevallen door valpartijen, verwondingen door snijden of vallende voorwerpen, moeten bouwvakkers vaak veel en te zwaar tillen. Bovendien wordt gebruik gemaakt van veel chemische producten zoals lijmen, kitten, verven en isolatiemateriaal waarvan de samenstelling niet of nauwelijks bekend is en die een gevaar kunnen opleveren voor de gezondheid van de verwerker.

3.3.2. Verantwoordelijkheid van de participanten

Een verbetering van de arbeidsomstandigheden in de bouw is niet alleen van belang voor de werknemer, maar ook voor de werkgever, in casu de bouwbedrijven. Slechte arbeidsomstandigheden staan niet los van de te leveren kwaliteit en de te maken kosten voor de uitvoering van een bouwproject. Uiteindelijk krijgt de opdrachtgever in de vorm van herstel van bouwfouten en kwaliteitsverlies de rekening gepresenteerd, die weer in huur en koopsom wordt doorberekend aan de gebruiker. Aldus zijn alle partijen in de bouw gebaat bij goede arbeidsomstandigheden. De primaire verantwoordelijkheid voor de aanpak van arbeidsomstandigheden ligt ingevolge de Arbo-wet bij de werkgevers en werknemers.

3.3.3. Rol opdrachtgever en architect

Hoewel de opdrachtgever geen expliciete verantwoordelijkheid heeft in het kader van de Arbo-wet, kan hij bij de aanbesteding duidelijk zijn verwachtingen over de aanpak van de arbeidsomstandigheden kenbaar maken. Hierdoor kan hij voorkomen dat er bij inschrijving oneigenlijke concurrentie op dat vlak ontstaat. Van belang is dat de arbeidsomstandigheden bij elk bouwproject van enige omvang in een zo vroeg mogelijk stadium van de voorbereiding van een bouwplan aandacht krijgen.

Hier komt de architect ter sprake. Hij is verantwoordelijk voor het ontwerp en het bestek, die vaak rechtstreeks de risico's bepalen tijdens de uitvoering. Het is daarom zaak dat in ontwerp, werktekeningen en bestekken ook rekening wordt gehouden met de veiligheid en gezondheidsaspecten die zijn verbonden aan de uitvoering. Immers, de architect kan bij het voorschrijven van materialen naast kwaliteitseisen ook het Arbo-aspect laten meewegen. Een bekend voorbeeld is asbest, waarvan inmiddels vaststaat dat het kankerverwekkend is. In het bestek zou het gebruik van asbesthoudende materialen moeten worden uitgesloten. Er zijn meer van dergelijke materialen en producten die de gezondheid van de verwerker tijdens de uitvoering kunnen bedreigen en die uit dien hoofde in het bestek uitgesloten zouden moeten worden (zoals het verspuiten van loodhoudende menies, bepaalde lijmen, kitten en verven). Dat voorkomt dat in een later stadium de aannemer op basis van het bestek alsnog met de opdrachtgever en de architect moet overleggen over alternatieven van gezondheidsbedreigende materialen. Dat kan onnodig kostenverhogend werken.

Om de Arbo-aspecten in het bestek ook adequaat toe te kunnen passen is goede en makkelijk toegankelijke informatie vereist over de veiligheids- en gezondheidsrisico's van bouwmaterialen en hun alternatieven. Verder moet worden voorzien in bruikbare standaard-bestekbepalingen ten aanzien van arbeidsomstandigheden, die ook inpasbaar zijn in de filosofie van prestatiebestekken.

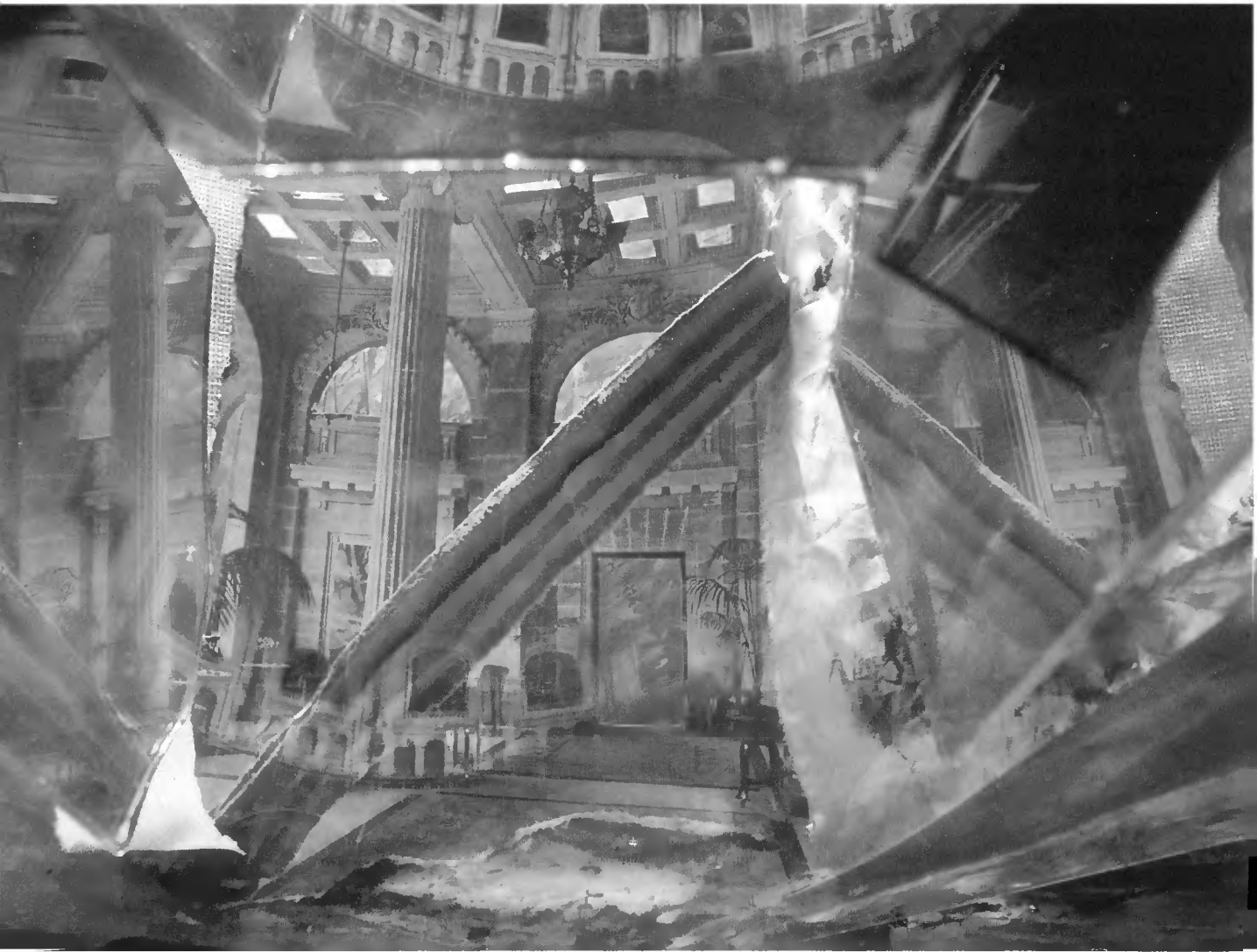
In de ontwerpfase kan de architect het uitvoeringsproces beïnvloeden door rekening te houden met de 'maakbaarheid' van zijn ontwerp. Daarvoor dient hij te beschikken over kennis van uitvoeringstechnieken. Ingewikkelde constructies op moeilijk bereikbare plaatsen brengen extra ongevalsrisico's met zich mee en vergroten de kans op bouwfouten. Omdat steeds meer bouwelementen als halffabrikaten vanuit de industrie worden toegeleverd, ligt hier een coördinerende taak voor de architect. Hij kan samen met de toeleveringsindustrie Arbo-vriendelijke assemblagetechnieken bedenken.

Tijdens de ontwerpfase kan de architect er bij het vaststellen van uitvoeringsmethode en -volgorde voor zorgen dat het bouwwerk indien nodig in een vroeg stadium wind- en waterdicht kan worden gemaakt. Dat verkleint de gezondheidsrisico's en bevordert de kwaliteit van werken en daarmee van het produkt.

In dit verband wordt verwezen naar de uitgave van Stichting Arbouw *Van architect tot Arbo-architect*. Deze stichting zet zich onder meer in om de architecten meer bewust te maken van hun rol in het kader van de arbeidsomstandigheden. In het gestructureerde overleg tussen VROM/DCB en de architectenorganisaties wordt de nodige aandacht besteed aan het aspect arbeidsomstandigheden op de bouwplaats.

Ook bij de uitwerking van het op 16 augustus 1989 gesloten Convenant Arbeidsomstandigheden Bouwnijverheid tussen de sociale partners en de overheid zal de rol van de architect worden betrokken.

- 1 *Indoor air pollutants: exposure and health*; EURO Reports and Studies no. 78, Copenhagen, 1983.
- 2 Schmitz, H.W.P., Laenen, G, Koekenbier, H.A.J.: *Toegepaste Sociologie*. Utrecht/Nijmegen, 1975.
- 3 Preller, L., Zweers, T. e.a. *Gezondheidsklachten en klachten over het binnenklimaat in kantoorgebouwen*. Publikatie S83 Directoraat-Generaal van de Arbeid, mei 1990.
- 4 Bergs, J.A., *Gezondheidsklachten in kantoorgebouwen*. Rijksgebouwendienst, 's-Gravenhage, januari 1990.
- 5 Vischer, Jacqueline C., *Environmental Quality in Offices*; Van Nostrand Reinhold, New York, 1989. In dit onderzoek wordt verder gesteld dat er sprake kan zijn van verbetering van produktiviteit tot twaalf procent door een 'beter' ontwerp van de werkomgeving, terwijl betere fysieke condities deze met vijf tot vijftien procent zouden doen stijgen. In geld uitgedrukt zou elke in de binnenmilieu-kwaliteit - fysisch of anderszins - van het gebouw geïnvesteerde dollar een produktiviteitsverbetering van tien dollar opleveren.
- 6 Vroon, P.A., *Psychologische aspecten van ziekmokende gebouwen*, RU Utrecht, 1990 en *Gezondheidsklachten in kantoorgebouwen*, RU Utrecht 1989, en 'Een ziek gebouw is vooral een doodsaaï gebouw', *de Volkskrant*, 3 juni 1989.
- 7 Zwerver, C.F., *Gezond Bouwen, een kwestie van kennis. (gezond) verstand en systematiek*, Rgd, 's-Gravenhage, september 1989.

Tabel 1:
Aantallen architectenbureaus en werkzame personen, 1989,
naar grootteklasse. (Bron: CBS).

	mrt	juni	sept	dec	mrt	juni	sept	dec
grootteklasse naar aantal werk- zame personen			aantal bureaus		aantal werkzame personen			
1	776	746	733	731	775	744	730	726
2	301	308	302	301	600	611	600	598
3	195	192	191	186	581	573	569	553
4	138	140	137	131	548	557	546	523
5-9	343	333	331	330	2300	2243	2214	2275
10-24	145	145	151	150	2159	2166	2272	2298
25-49	46	47	46	45	1603	1649	1620	1587
50	14	14	15	15	1012	1008	1068	1043
Totaal	1958	1925	1906	1898	9579	9550	9617	9603

Tabel 2:
Onderhanden ontwerpen per architect, naar grootteklasse van bureau. (Bron: CBS)

Grootteklasse	1987		1988 ²⁾		1989				
	sept.	dec.	maart	juni	dec	maart	juni	sept	dec
(werkzame personen)					(x f 1 mln.)				
1 pers	1,78	1,70	1,75	1,76	1,71	1,82	1,99	1,99	1,72
2 pers	1,81	1,65	1,24	1,19	1,52	1,42	1,54	1,61	1,55
3 pers	1,43	1,46	1,16	1,05	1,42	1,40	1,72	1,61	2,01
4 pers	1,68	1,58	1,64	1,58	1,62	1,74	1,66	1,58	1,50
5-9	2,02	2,01	2,04	1,84	2,00	1,93	1,98	2,12	2,02
10-24	2,17	2,30	2,11	2,20	2,31	2,30	2,33	2,20	2,14
25-49	2,80	2,74	2,49	2,38	2,50	2,39	2,37	2,64	2,79
> 50	1,90	2,09	2,13	2,08	2,51	2,44	2,42	2,42	2,39
Totaal	2,06	2,08	1,98	1,92	2,09	2,06	2,11	2,16	2,14

¹⁾ opdrachten van f 500.000,- en meer

²⁾ geen waarneming per ultimo september

Tabel 3:

De gebouwenproductie en de personeelssterkte van particuliere architectenbureaus
(Bron: CBS)

Jaar	Gebouwenproductie ¹⁾		Personeelssterkte Architectenbureaus	
	x f l mrd. (prijzen '85)	index (1985=100)	aantal (per ultimo)	index (1985=100)
1985	16,76	100	9.148	100
1986	18,81	112	9.390	103
1987	19,06	114	9.310	102
1988 ²⁾	21,17	126	9.439	103
1989 ²⁾	22,64	132	9.603	105

1) Burgerlijke en utiliteitswerken van
f 50.000 en meer, excl. BTW,
waarvoor bouwvergunning is verleend

2) voorlopig

voor de eerste mogelijkheid vereist binnen het bureau verregaande verdieping van de deskundigheid. Kiest men voor de tweede mogelijkheid, dan kan deskundigheid in eigen huis worden ontwikkeld. Ook kan men van buiten deskundigheid aantrekken op het moment dat deze nodig is. Beide mogelijkheden vereisen een bundeling van krachten die kan leiden tot een vermindering van het aantal zeer kleine bureaus.

Het is in de eerste plaats een zaak van het bedrijfsleven zelf te zorgen voor een goede economische en sociale positie van de bureaus. De overheid schept de voorwaarden dit mogelijk te maken. Hierop wordt aan het slot van dit hoofdstuk teruggekomen. Mogelijkheden voor de verbreding van de markt voor traditionele architectenwerkzaamheden liggen in die sectoren waarin tot nu toe de diensten van de architect niet of nauwelijks gevraagd werden. Voorbeelden hiervan zijn de agrarische en de industriële gebouwen. Daarnaast blijkt uit eerder genoemd onderzoek dat vrij veel architectenwerkzaamheden ook door anderen worden gedaan, zoals het maken van bestekken en begrotingen, de directievoering en het toezicht op de bouwplaats, de voortgangs- en de kostenbewaking en de coördinatie. Architecten zouden deze werkzaamheden meer dan nu kunnen uitvoeren om een compleet dienstenpakket te kunnen aanbieden.

Daarnaast moeten architectenbureaus op zoek naar nieuwe markten, zoals onderhoud, beheer en verbouw van gebouwen. Die worden belangrijk door de geleidelijke vermindering van de nieuwbouw en de grote omvang en veroudering van de gebouwenvoorraad. In verband daarmee kunnen architecten hun dienstverlening uitbreiden door het gaan verrichten van herbestemmingsstudies, ruimtelijke en functionele waardering van bestaande gebouwen, haalbaarheidsstudies, raming van onderhoudskosten en energieverbruik, huisvestingsadviezen en de ontwikkeling van scenario's voor onderhoud en verandering.

Uitbreiding van activiteiten is ook mogelijk door het verrichten van vooronderzoeken en haalbaarheidsonderzoeken en het opstellen van programma's van eisen of het adviseren daarover. Verder zouden er mogelijkheden kunnen liggen in het ontwerpen van niet-projectgebonden bouwelementen en -onderdelen ten behoeve van de toeleverende industrie. Daarnaast liggen er kansen in de bouwexport. De EG-architectenrichtlijn maakt het Nederlandse architecten mogelijk, indien zij zijn ingeschreven in het wettelijke architectenregister, na 1992 zonder belemmeringen hun beroep uit te oefenen in de landen van de Europese Gemeenschap. Er wordt naar gestreefd de belemmeringen die in enkele lidstaten nog aanwezig zijn zo spoedig mogelijk weg te nemen.

Er kunnen vier potentieel kansrijke gebieden worden onderscheiden:

- regionaal gebonden architectendiensten in de grensgebieden;
- mondiale ontwerpactiviteiten door toonaangevende architecten;
- het aanbieden, samen met andere bouwpartners, van complete bouwproducten;
- gespecialiseerde ontwerp- en advieswerkzaamheden, bijvoorbeeld op het gebied van stadsvernieuwing, hergebruik van gebouwen en milieubeheer.

De beroepsgroep dient op het gebied van de exportbevordering een actieve rol te vervullen, samen met de betrokken departementale diensten van VROM en Economische Zaken en het Export-platform VROM. Ook van de door WVC begonnen internationale culturele uitwisseling kan een marktvernieuwend effect uitgaan.

Als architecten hun dienstverlening willen verbeteren zullen zij gehoor moeten geven aan de kritiek op hun functioneren. In het bijzonder op het gebied van projectmanagement en kostenbeheersing moet de deskundigheid worden uitgebreid en verdiept. Momenteel vindt een onderzoek plaats naar de plaats van de bouwkostendeskundige in het ontwerpproces. Als medewerker van een architectenbureau of als extern deskundige kan hij al vroeg in het ontwerpproces een wezenlijke bijdrage leveren aan een optimale kosten-kwaliteitsverhouding in het ontwerp. In het kader van dit onderzoek zijn enkele modellen ontworpen van de wijze waarop de bouwkostendeskundige functioneert. Deze modellen worden momenteel door de betrokken organisaties uitgewerkt.

Tenslotte vergt verbetering van de dienstverlening een betere interne bedrijfsvoering op gebieden als kwaliteitswaarborging, intern management, automatisering en opleiding. Hier ligt een taak voor de individuele bureaus en de beroepsorganisatie die haar leden kan ondersteunen. Er kan onder meer gedacht worden aan het opzetten van kwaliteitsprojecten voor individuele bureaus en aan het instellen en instandhouden van methoden en procedures voor intercollegiale kwaliteitstoetsing.

Het opstellen van regels voor de rechtsverhouding tussen architect en opdrachtgever en het maken van handleidingen voor de administratie, zoals de SR 1988 en de SAA, zijn belangrijke collectieve hulpmiddelen. Ook zou de beroepsorganisatie bestaande en beginnende bureaus behulpzaam kunnen zijn hun plaats op de markt te vinden of te versterken. Dit kan door haar leden een breed pakket diensten aan te bieden, bijvoorbeeld op het gebied van rendementsonderzoeken.

Opleiding en onderwijs

Vooral door de invoering van computergestuurde ontwerpsystemen, maar ook door andere economische en technologische ontwikkelingen, doen zich organisatorische en sociale veranderingen voor binnen de architectenbureaus. Niet alle medewerkers beschikken over voldoende kennis en vaardigheden om deze veranderingen te kunnen volgen. Er is daarom behoefte aan bijscholing. Voor de bedrijfstak als geheel is er behoefte aan inzicht in de totale vraag naar bijscholing en aan een systeem dat hierin kan voorzien. Binnen het onderwijsveld zou meer aandacht besteed moeten worden aan de consequenties van genoemde veranderingen voor de opleidingen die het verzorgt voor functies in architectenbureaus.

Reeds eerder werd een vooronderzoek uitgevoerd naar de consequenties van technische en sociale vernieuwing in architectenbureaus voor de arbeidsvoorwaarden, -inhoud en -omstandigheden en de opleidingsbehoefte. Als vervolg hierop wordt op dit moment, in samenwerking tussen de organisaties van werkgevers en werknemers en gebruikmakend van de tweehonderdvijftig miljoen gulden scholingsmiddelen uit voormalige WIR-fondsen, een scholingsproject opgezet dat aan de gesignaleerde behoeften wil voldoen. Doel van het project is een gecoördineerd opleidingsbeleid voor de bedrijfstak architectenbureaus, in het bijzonder voor:

- het bepalen van de opleidingsbehoefte;
- het bepalen van het opleidingstekort;
- de vereisten ten aanzien van leerplannen, eindtermen en dergelijke

Het voor dit project noodzakelijke onderzoek is zowel kwantitatief als kwalitatief van aard.

Automatisering

Bijna alle architectenbureaus blijken gebruik te maken van de computer. Ongeveer de helft gebruikt de computer in het ontwerpproces en voor het maken van tekeningen. In de middelgrote en grote bureaus worden geïntegreerde systemen ingevoerd voor ontwerpen, tekenen, uittrekken, begroten en bestek schrijven, onder meer op basis van het STABU-bestek.

Het lijkt daarom noodzakelijk dat architecten zich verdiepen in de nieuwe ontwikkelingen op informatiegebied. Automatisering is een noodzakelijk hulpmiddel in elke poging tot versterking van de marktpositie. De architect zal dan ook actief moeten zijn in de opbouw van een doelmatige en doeltreffende informatietechnische infrastructuur. Die is nodig om tussen de partners in het bouwproces de veelsoortige informatie uit te wisselen voor het realiseren

van bouwprodukten met een optimale kosten/kwaliteitsverhouding. Het is vooral van belang dat er goed toegankelijke databanken met project-ongebonden gegevens worden ontwikkeld. Daarnaast dienen architecten zich te beraden op de mogelijkheden van de computer voor de automatisering van de administratie binnen hun bureau. Zowel de afzonderlijke architectenbureaus als de beroepsorganisatie BNA en de Vereniging Computergebruik Architectenbureaus (VCA) kunnen op deze gebieden een rol spelen.

Voorwaardenscheppende acties

De versterking van de marktpositie is niet alleen een zaak van de individuele architectenbureaus. Ook door gezamenlijke actie via de beroepsorganisatie kan de bedrijfstak zich profileren en zijn plaats in het bouwproces versterken. Daarbij kan onder meer aan het volgende gedacht worden.

Hoewel de architect in het bouwproces een centrale rol opeist en die ook vaak vervult, is zijn financiële aansprakelijkheid voor door hem gemaakte fouten beperkt. Waar andere partijen in het bouwproces, in het bijzonder de aannemer, in principe volledig de financiële verantwoordelijkheid dragen voor fouten die zij maken, is de aansprakelijkheid van de architect beperkt tot een bedrag dat in de regel zijn honorarium niet overtreft. Daardoor verkeren Nederlandse architecten zowel nationaal als internationaal in een ongunstige concurrentiepositie; nationaal ten opzichte van de overige partners in het bouwproces en internationaal ten opzichte van buitenlandse beroepsgenoten die in het algemeen een veel grotere aansprakelijkheid kennen. Ofschoon de in de SR 1988 opgenomen regeling beter is dan die daarvoor gold, lijkt het toch raadzaam de beperking in de huidige aansprakelijkheidsregeling te heroverwegen. Uiteraard brengt een grotere aansprakelijkheid kosten met zich mee, maar die zijn te beschouwen als investeringskosten voor het behouden van de huidige of het verkrijgen van een grotere rol in het bouwproces.

Het vaststellen van de aansprakelijkheid voor schade in de bouw is veelal een moeizaam proces, dat gekenmerkt wordt door afwentelen en doorschuiven. Er zal worden onderzocht of de instelling van een onafhankelijk instituut een goed middel is om bij schade vast te stellen welke partij in het bouwproces daarvoor aansprakelijk is.

Voor al voor het kleine en middelgrote bedrijf bestaat een uitgebreid netwerk van adviesinstanties waarvan de architectenbureaus veel meer gebruik zouden kunnen maken. Daarnaast bestaan, onder meer in het kader van het beleid voor het midden-

en kleinbedrijf (MKB), bij het ministerie van Economische Zaken subsidiemogelijkheden die ook voor architectenbureaus van belang zijn. Kennis van de subsidieregelingen van de diverse departementen kan trouwens de architect ook in staat stellen zijn adviseursfunctie ten opzichte van zijn opdrachtgever beter te vervullen.

1 Drs. E. Lourens, *De positie van de architect in het bouwproces*, EIB, Amsterdam, 1990.

2 Ibid.

Foto: Piet Rook

Samenvatting

Inleiding

Iedere generatie bouwt en geeft vorm aan de ruimte. De gebouwde omgeving weerspiegelt de leefwijzen en denkbeelden uit verschillende tijden. De uitdaging van het heden is zorgvuldig om te gaan met ons cultuurhistorisch erfgoed en nieuwe bouwwerken van duurzame waarde toe te voegen. Dit is alleen mogelijk indien alle partners in het bouwproces doordrongen zijn van het belang van architectonische kwaliteit. Als doelstelling van het gezamenlijke architectuurbeleid van de ministers van VROM en WVC is gekozen voor "het scheppen van gunstige voorwaarden voor de totstandkoming van architectonische kwaliteit".

Bij het hanteren van het begrip architectonische kwaliteit kunnen drie verschillende elementen worden onderscheiden: de gebruikswaarde, de culturele waarde en de toekomstwaarde. De gebruikswaarde staat centraal bij alle bouwactiviteiten. Bouwwerken vormen investeringsgoederen die nu en op langere termijn bruikbaar en aantrekkelijk dienen te zijn. Aan bouwwerken worden voortdurend nieuwe eisen gesteld. Zo worden bewoners, gebruikers en opdrachtgevers kwaliteitsbewuster en vormt een aantrekkelijke omgeving steeds vaker een belangrijke vestigingsfactor voor internationaal opererende bedrijven. Ook groeit het besef dat veel gebouwen een nadelige invloed hebben op de gezondheid van de gebruikers en dat daarmee grote maatschappelijke kosten zijn gemoeid. De toekomstwaarde van gebouwen hangt hiermee samen. Vanuit het oogpunt van milieubehoud krijgt het zogenaamde "duurzame bouwen" steeds meer aandacht. Bovendien verwijst de toekomstwaarde naar de geschiktheid voor andere doeleinden (flexibiliteit) en het cultuurhistorisch kwaliteitsbehoud.

Architectonische kwaliteit heeft vanzelfsprekend ook een culturele dimensie. Het gebouwde heeft culturele waarde ('meerwaarde') wanneer het ontwerp een belangwekkend standpunt vertolkt, getuigt van zeggingskracht en oorspronkelijkheid. De belevingswaarde voor de gebruiker van de gebouwde omgeving kan hierdoor wezenlijk worden vergroot. De culturele waarde heeft een historische component. Vandaar dat een zorgvuldige inpassing van nieuwe bouwwerken in een bestaande omgeving ook vanuit cultureel oogpunt van groot belang is.

Bij architectonische kwaliteit gaat het niet alleen over zogenoemde toparchitectuur of over bepaalde regio's, ontwerpers en bouwtypen. Het betreft de kwaliteit van de gebouwde omgeving in brede zin, gebaseerd op de drie waarde-elementen. De concrete invulling van het begrip "architectonische kwaliteit" is echter geen zaak van de rijksoverheid. De overheid hoeft zich ervoor een artistiek-inhoudelijk oordeel uit te spreken en aan een bepaalde stroming in de architectuur de voorkeur te geven. Het Rijk beperkt zich tot het scheppen van gunstige voorwaarden voor architectonische kwaliteit. Het is voor de eerste maal dat de rijksoverheid een nota uitbrengt over architectuurbeleid. Hiertoe is

een aantal verkenningen verricht naar belangrijke ontwikkelingen, waarop het nieuwe beleid gebaseerd zal worden. Deze verkenningen betreffen het rijksbeleid op het gebied van de architectuur in het verleden, de betekenis van algemeen maatschappelijke ontwikkelingen voor architectuur en de huidige ontwikkelingen in de gebouwde omgeving.

Rijksbeleid

Na de Tweede Wereldoorlog heeft het Rijk een grote invloed gehad op de bouwproductie. Deze betrokkenheid was aanvankelijk voornamelijk gericht op kwantitatieve doelstellingen en de continuïteit van de bouwproductie. In de loop der jaren heeft ook de kwalitatieve kant van het bouwen steeds meer aandacht gekregen. Voorbeelden hiervan zijn het experimentenprogramma in de volkshuisvesting in de jaren zeventig, de functie van rijksbouwmeester als architectonisch geweten van het Rijk, en - meer recent - de oprichting van het Nederlands Architectuurinstituut met ondersteuning van de ministeries van WVC en VROM. Een samenhangend architectuurbeleid heeft tot nu toe echter ontbroken: initiatieven op dit terrein bleven incidenteel en sectorgericht. Het nieuwe beleid moet de samenhang bevorderen. De rijksoverheid kan daarbij invloed uitoefenen vanuit verschillende rollen: als opdrachtgever, financier, subsidiënt, toezichhouder, regelgever en als schepper van algemene voorwaarden.

Maatschappelijke ontwikkelingen

Kwaliteitsbeleid moet inhaken op actuele en toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen en hun gevolgen voor de gebouwde omgeving. Daarbij valt te denken aan demografische ontwikkelingen zoals de vergrijzing en de toename van één- en tweepersoonshuishoudens, in combinatie met nieuwe leefstijlen en een toenemende culturele diversiteit van de bevolking. Nederland vertoont de trekken van een 'post-industriële' samenleving: de productie van diensten wordt steeds belangrijker. Onze samenleving is daarbij meer dan ooit met het buitenland verbonden. De internationalisering wordt voortgestuwd door technologische ontwikkelingen (telecommunicatie, informatisering) en uitbreiding van het handelsverkeer binnen de EG en mondiaal.

Ontwikkelingen gebouwde omgeving

Er is een groeiende behoefte aan huisvesting met een hoogwaardige vormgeving en een goed afwerkings- en uitrustingsniveau. De afgelopen decennia is de kwaliteit van de bouwproductie - gemiddeld genomen - gestegen. Niettemin is een kwaliteitstoename op deelgebieden (bijv. energiebesparing, installaties) soms gepaard gegaan met een gebrek aan aandacht voor de kwaliteit van het geheel. De indruk bestaat dat de hoge bouwproductie in de afgelopen decennia ten koste is gegaan van de stedenbouwkundige kwaliteit. Dit geldt zowel voor de woningbouw als de utiliteitsbouw.

De onderlinge afstemming van architectuur en stedenbouw wordt de komende decennia steeds belangrijker, aangezien een groot deel van de bouwopgave in het teken zal staan van de herstructurering van bestaande gebieden; er is steeds minder ruimte voor uitbreiding van de voorraad. Het is daarom nodig dat in de vakgemeenschap en in het onderwijs de aandacht wordt gericht op het brede terrein van de architectuur en stedenbouw in onderlinge samenhang. Kennis van de geschiedenis van het vakgebied is daarbij essentieel.

Opdrachtgevers krijgen steeds meer belangstelling voor architectonische kwaliteit. Toch komt door de complexiteit van het huidige bouwproces en de grote financiële belangen de culturele waarde van de architectuur nogal eens in het gedrang. Veel opdrachtgevers blijken het bouwproces en de architectenkeuze onzorgvuldig voor te bereiden en architecten bieden niet altijd genoeg tegenspel tegen opdrachtgevers die genoeg nemen met een minimale architectonische kwaliteit. Het is daarom van groot belang dat opdrachtgevers, architecten en overheden zich gezamenlijk verantwoordelijk voelen voor de kwaliteit van de gebouwde omgeving.

Nieuw beleid

Het architectuurbeleid van de rijksoverheid is er allereerst op gericht meer samenhang tot stand te brengen in het eigen architectuurbeleid en meer aandacht te besteden aan het architectonische aspect van de eigen bouwproductie. Vervolgens wordt een beroep gedaan op andere bouwpartners. De mogelijkheden van het Rijk om de architectonische kwaliteit te bevorderen zijn beperkt. Beslissingen over de architectuur van de gebouwde omgeving worden in belangrijke mate op lokaal niveau genomen.

Het nieuwe beleid rust - zoals gezegd - op twee pijlers: het accentueren van de voorbeeldfunctie van de rijksoverheid en het verbeteren van het architectuurklimaat. Daarnaast worden er ook voorstellen gedaan op het gebied van het onderwijs in het algemeen en het architectuuronderwijs in het bijzonder. Tevens zal het nieuwe beleid inspelen op de internationalisering in de architectuur.

Voorbeeldfunctie rijksoverheid

De rijksoverheid heeft een aanzienlijk aandeel in de investeringen in de gebouwde omgeving. Door deze directe betrokkenheid kan het Rijk een voorbeeldfunctie vervullen. De rijksbouwmeester zal ook buiten de Rijksgebouwendienst gaan adviseren bij projecten in de utiliteitsbouw waarbij het Rijk rechtstreeks opdrachtgever is. Deze advisering richt zich op de architectenkeuze en de architectonische en stedenbouwkundige aspecten van bouwplannen. Het betreft met name de ministeries van Landbouw, Natuurbeheer & Visserij, Verkeer & Waterstaat, Defensie en Buitenlandse Zaken. Als grote afnemer van nieuwe huurkantoren zal de Rijksgebouwendienst bij het afsluiten van contracten met projectontwikkelaars vooraf afspraken maken over de architectenkeuze en over de bewaking van de architectuur en stedenbouwkundige inpassing van het gebouw in de

omgeving. Waar het Rijk gebouwen financiert, subsidieert of als toezichthouder optreedt, zal integrale architectonische kwaliteit eveneens zoveel mogelijk worden gewaarborgd. De convenanten tussen de Rijksgebouwendienst en de ministeries van WVC en O & W over respectievelijk de bouw van welzijnsaccommodaties en onderwijsaccommodaties zullen worden aangepast zodat in voorkomende gevallen gebruik kan worden gemaakt van de expertise van de rijksbouwmeester. Ook bij pps-projecten zal de architectonische kwaliteit expliciet aandacht krijgen. De rijksoverheid heeft als uitgangspunt om bij bouwopdrachten waarin zij rechtstreeks betrokken is vanaf 1993 in beginsel alleen erkende architecten in te schakelen.

Gezien het nieuwe en integrale karakter van het te voeren architectuurbeleid kunnen de ministers van WVC en VROM incidenteel een onafhankelijk en gezaghebbend standpunt over de ontwikkeling van de architectuur in de gebouwde omgeving en het architectuurbeleid vragen aan een adviescommissie die op ad hoc basis wordt samengesteld uit inhoudelijke deskundigen.

Er komt een samenwerkingsverband: het architectuurplatform WVC-VROM. Dit platform stemt de uitvoering van het architectuurbeleid op rijksniveau af, evalueert dit en kan thema's aan de orde stellen die voor het beleidsterrein van bijzonder belang zijn: door onderzoekopdrachten, maar ook door ondersteuning van initiatieven die zijn gericht op het verbeteren van de samenwerking tussen architect en opdrachtgever.

Architectuurklimaat

Om het architectuurklimaat te verbeteren willen de ministers van WVC en VROM een aantal maatregelen nemen.

Stimuleringsfonds

Tot de voorgenomen maatregelen hoort de instelling van een stimuleringsfonds voor architectuur. Bestaande ad hoc voorzieningen van de ministeries van WVC en VROM zullen in het nieuwe fonds worden ondergebracht en worden aangevuld met nieuwe stimuleringsmaatregelen. Door het bundelen van stimuleringsmaatregelen wordt de doelmatigheid en overzichtelijkheid bij de uitvoering bevorderd. Het fonds richt zich op de subsidiëring van:

- incidentele projecten;
- voorbeeldprojecten;
- ondersteuning van gemeenten en provincies;
- deskundigheidsbevordering ten behoeve van opdrachtgevers.

Incidentele projecten zijn bijvoorbeeld manifestaties, tentoonstellingen, publicaties, tv-producties, architectuurwedstrijden en architectuuronderzoek.

Kennisoverdracht en publiciteit over voorbeeldprojecten met een bijzondere architectonische kwaliteit kunnen worden ondersteund via het fonds. Een afzonderlijk type voorbeeldprojecten vormen experimenten met een specifiek innovatief en cultureel karakter.

Verder zal het stimuleringsfonds de ontwikkeling van gemeentelijk architectuurbeleid ondersteunen, bijvoorbeeld door subsidies voor gemeentelijke architectuurbeleidsplannen. Daarnaast is het de bedoeling om de ontwikkeling van beeldkwaliteitplannen te bevorderen. Deze plannen beogen de ruimtelijke beeldvorming bij het denken over de stedelijke ontwikkeling te stimuleren. Daardoor kan een beter oordeel worden gegeven over de inpassing van nieuwe elementen in de bestaande omgeving.

Het realiseren van architectonische kwaliteit is in belangrijke mate afhankelijk van de deskundige inbreng van de opdrachtgever. Daarom zal in het kader van het fonds ook deskundigheidsbevordering voor opdrachtgevers mogelijk worden gemaakt.

Informatie en documentatie

Gebleken is dat onder private opdrachtgevers - in het bijzonder de niet-professionele opdrachtgever - behoefte bestaat aan betrouwbare informatie bij de voorbereiding van het bouwproces, onder meer wat betreft vooronderzoek, het programma van eisen of de architectenkeuze. Ook publieke opdrachtgevers, zoals gemeenten, hebben behoefte aan meer informatie, maar dan vooral over de wijze waarop zij een architectuurbeleid kunnen opzetten en uitvoeren. Er zal een informatie- en documentatiepunt voor publieke en private opdrachtgevers worden opgericht. Het ligt in de bedoeling een documentatiebestand met het werk van architecten die zijn ingeschreven in het Architectenregister bij een bestaande voorziening onder te brengen.

Publieke betrokkenheid

Iedereen wordt dagelijks geconfronteerd met de vormgeving van de gebouwde omgeving. Daarom is in het nieuwe beleid veel plaats ingeruimd voor het stimuleren van publieke betrokkenheid. Dit kan de vorm aannemen van kennisoverdracht over ontwikkelingen in de gebouwde omgeving door middel van manifestaties, tv-programma's en het creëren van voorzieningen voor omgevingseducatie.

Bestaande instellingen

Het Nederlands Architectuurinstituut te Rotterdam, dat nu al een centrale rol speelt in de informatieverschaffing over architectuur, stedenbouw en planologie naar vakwereld en publiek, zal zijn activiteiten verder uitbreiden. Voor de individuele ondersteuning van architecten is er de regeling individuele subsidies van het ministerie van WVC die sinds 1988 wordt uitgevoerd door de Stichting Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst. De subsidiemogelijkheden van dit fonds zullen beter worden afgestemd op de behoeften van het vakgebied.

Onderwijs

Gezien de doelstelling voorwaarden te scheppen voor de totstandkoming van architectonische kwaliteit, is aandacht voor het architectuuronderwijs vanzelfsprekend. Afgestudeerden van reguliere architectuuropleidingen zullen moeten voldoen aan de toelatingseisen voor het architectenberoep die zijn neergelegd in de wet op de Architectentitel. De vakgemeenschap is van mening dat de opleiding uitgebreid moet worden en minimaal een praktijkjaar moet bevatten, waardoor de studieduur op zes jaar zou komen. Ook ander EG-landen kennen voor dergelijke opleidingen een cursusduur van vijf jaar en langer. Aan de Raad van Europa is geadviseerd de Architectenrichtlijn van 10 juni 1985 bij te stellen zodat de architectenopleiding tenminste zes jaar (inclusief stage) dan wel zeven jaar (inclusief stage en praktijkjaar) zou moeten bedragen. Het is zaak dat de bedrijfstak in deze haar verantwoordelijkheid neemt.

Het Berlage Instituut in Amsterdam verzorgt een postdoctorale 'werkplaatsopleiding' met een beperkt aantal plaatsen voor bijzonder talentvolle jonge architecten uit binnen- en buitenland. Hierdoor zal het instituut kunnen bijdragen aan een verhoging van kwaliteitsnormen in het architectuuronderwijs. Een bijkomend beleidsdoel van het instituut is het bevorderen van internationale uitwisseling van kennis en ervaring in het vakgebied.

Naast het vakgerichte onderwijs is ook het algemene onderwijs van belang voor de verbetering van het architectenklimaat. De ontwikkeling van lesmateriaal over architectuur voor verschillende schoolniveaus zal worden bevorderd.

Internationalisering

Grensoverschrijdende culturele en zakelijke contacten worden steeds belangrijker. Internationale uitwisseling van kennis en ervaring kan bijdragen aan de kwaliteit van de architectuur in Nederland. Culturele uitwisseling zal meer dan voorheen worden gestimuleerd. Om de Nederlandse architecten zich in het buitenland meer te laten profileren als potentiële opdrachtnemers, zal de rijksoverheid de deelname van Nederlandse architecten aan internationale prijsvragen en manifestaties bevorderen. Verder zullen architecten worden aangemoedigd deel te nemen aan exportmissies voor de bouwsector.

Bijlagen

Enkele belangrijke onderwerpen voor het architectuurbeleid, waarvan sommige buiten de directe betrokkenheid van de rijksoverheid vallen, worden in de bijlagen bij de nota behandeld. Tot die onderwerpen behoren de bedrijfseconomische situatie van Nederlandse architectenbureaus, het architectuurbeleid van de lagere overheden (onder meer de welstandszorg), de komende bouw- en ontwerpogave en kwaliteit in verband met milieu en gezondheid.

Financiële middelen

Voor het nieuwe architectuurbeleid zullen de ministers van WVC en VROM in 1992 zeven miljoen gulden en in 1993 en 1994 negen miljoen gulden beschikbaar stellen.

Na 1994 zal de minister van VROM bezien of een verdere financiële bijdrage aan het architectuurbeleid gewenst is. De minister van WVC zal volgens de gebruikelijke procedure van het Kunstenplan eind 1996 de extra bijdrage (vijf miljoen gulden) aan het nieuwe architectuurbeleid opnieuw beoordelen.

Financiering nieuw beleid

(in miljoenen gulden)

	1992		1993		1994		1995/1996	
	VROM	WVC	VROM	WVC	VROM	WVC	VROM	WVC
Stimuleringsfonds:	2,5	2,45*	2,8	4,0*	2,8	4,0*		
Informatie- en documentatiepunt opdrachtgevers:	0,5	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1		
Omgevings-educatie	-	0,2	-	0,5	-	0,5		
Berlage Instituut:	0,2	1,0	-	1,0	-	1,0		
Internationalisering:	0,1	0,4*	0,2	0,6*	0,2	0,6*		
Studies, voorbeeldprojecten:	0,3	0,1	0,3	0,1	0,3	0,1		
Overig/ad hoc etc.	0,4	0,15	0,5	0,15	0,5	0,15		
Totaal	4,0	4,4*	4,0	6,45*	4,0	6,45*	-	6,45*
Nieuw	4,0	2,95	4,0	5,0	4,0	5,0	-	5,0

De hier genoemde bedragen zullen gevonden worden via herschikkingen en nadere prioriteitstelling op de VROM- en WVC-begroting.

* = combinatie van nieuw en bestaand beleid.

56-78

Verricht onderzoek in het kader van de nota.

Opdrachtenbeleid in de bouwkunst,

Research Instituut Gebouwde Omgeving,
januari 1989,
Afdeling Bouwkunst,
Ministerie van WVC (niet gepubliceerd).

Interviewronde over de rol van de rijksoverheid bij architectuur,

Doeschka Meysing, september 1989,
Directie Coördinatie Bouwbeleid,
Ministerie van VROM (niet gepubliceerd).

De positie van de architect in het bouwproces,

EIB, september 1990,
Afdeling Bouwkunst en Directie Coördinatie
Bouwbeleid, Ministeries van WVC en VROM.

Architectuurbeleid in acht steden,

Nederlands Instituut voor Architectuur
en Stedebouw, mei 1990,
Directie Coördinatie Bouwbeleid,
Ministerie van VROM.

Oriëntatie op architectuurbeleid gemeenten,

Zandvoort Ordening en Advies, juli 1989,
Directie Coördinatie Bouwbeleid,
Rijksplanologische Dienst,
Afdeling Bouwkunst,
Ministeries van VROM en WVC, BNA.

Nederlands Cultuurbeleid en

Europese eenwording,

Permanente conferentie voor
de Europese stadvernieuwing,
Universiteit van Nijmegen, november 1989,
Stafdirectie Cultuurbeleid,
Ministerie van WVC.

Verkennd onderzoek bouwkosten- deskundigheid op architectenbureaus,

"Simultaan denken" Bureau Berenschot,
juli 1990,
Directie Coördinatie Bouwbeleid,
Ministerie van VROM (niet gepubliceerd).

De keuze van de architect door opdrachtgevers,

EIB, Bouwwerk 1, 1991,
Afdeling Bouwkunst en Directie Coördinatie
Bouwbeleid, Ministeries van WVC en VROM.

Actualisering onderzoek

"Architectuurwedstrijden nader bekeken",

Research Instituut Gebouwde Omgeving,
najaar 1989,
Directie Coördinatie Bouwbeleid,
Ministerie van VROM (niet gepubliceerd).

Opdrachtgever en architect dichter bij elkaar?,

Conferentie voor de Europese stadsvernieuwing,
Universiteit van Nijmegen, september 1989,
Afdeling Bouwkunst en Directie Coördinatie
Bouwbeleid, Ministeries van WVC en VROM
(niet gepubliceerd).

De gemeentelijke overheid en architectonische kwaliteit,

Zandvoort Ordening en Advies, mei 1990
Directie Coördinatie Bouwbeleid, Rijks-
planologische Dienst, Afdeling Bouwkunst,
Ministeries van VROM en WVC, BNA.

Woningcorporaties en architectuurbeleid,

NWR, maart 1991,
Directoraat-Generaal voor de Volkshuisvesting
Directie Onderzoek en Kwaliteitszorg i.s.m.
Directie Coördinatie Bouwbeleid, Afdeling
Bouwkunst, Ministeries van VROM en WVC.

Automatisering en de positie van de architect,

Research Instituut Gebouwde Omgeving,
december 1989,
Directie Coördinatie Bouwbeleid,
Ministerie van VROM.

De juridische positie van de architect bij pps-projecten,

Koeman, N.S.J. en Lijftogt, M.W.,
maart 1990,
Directie Coördinatie Bouwbeleid,
Ministerie van VROM.

Vormgeving

Herman de Vries

Fotoredactie

Linda Roodenburg

Stichting Perspektief,

Rotterdam

Druk

Koninklijke Van Poll, Roosendaal

Lithografie

Photogravure Wens-Kontich,

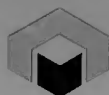
België

Foto omslag

Anja de Jong

W
E L
Z I J N S
V O L K S
G E Z O N D
H E I D E N
C U L T U U R

Ministerie van
Welzijn,
Volksgezondheid en
Cultuur

Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

A

Iedere generatie bouwt en geeft vorm aan de ruimte. De gebouwde omgeving weerspiegelt daardoor de leefwijzen en denkbeelden uit het verleden. De uitdaging van het heden is onze cultuurhistorische erfenis te behoeden en produkten van duurzame waarde toe te voegen. Dit kan alleen als alle partners in het bouwproces - opdrachtgevers, gemeenten, architecten en gebruikers - doordrongen zijn van het belang van architectonische kwaliteit. In de nota doen de ministers van WVC en VROM voorstellen om de kwaliteit van de architectuur in Nederland te bevorderen. Als grootste opdrachtgever en financier van bouwwerken in ons land wil het Rijk de komende jaren haar voorbeeldfunctie meer accent geven.

Stimulering van initiatieven en kennisoverdracht moeten de belangstelling voor architectonische kwaliteit versterken. Niet alleen bij de vakwereld, maar ook bij het grote publiek. Architectuur is immers een cultuuruiting waar iedereen mee te maken heeft. Nu en in de toekomst.